

A magyarosodás folyamata.

Írta: SZEMENYEI KORNÉL.

Ha dolgozatomnak jeligét kellene adnom, úgy annak a következő számsort választanám:

»A magyar birodalom*) területén (a társországot is ide számítva) volt a magyar anyanyelvűek száma:

1870-ben: 6,200.000**)

1880-ban: 6,445.487

1890-ben: 7,477.334

1900-ban: 8,742.301

vagyis a magyar anyanyelvűek száma egy emberöltő alatt 2,542.301 lélekkel szaporodott, ugyanakkor, mikor az 1870-ben 9,220.251 lelket számláló összes többi más ajkú lakosság száma csak 1,159.788 lélekkel gyarapodott. Még másképp kifejezve: a magyarság, mely 1870-ben az idegen ajkúaknak jóformán csak kétharmadát tette, azóta absolutus számban jóval több mint kétszeresével gyarapodott a más ajkúak növekedésével szemben. Egy ilyen számsor, mint jelige, igen száraz, de annak, aki a statisztikai számok tömkelegében el tud igazodni, belát titkaiba: annak nagy jelentőségű és sokat mondó. Annál is inkább, mert a fölsorolt számok nem önkényes következtetések és szá-

*) Mindenütt, ahol kitüntetve nincs, hogy a számadatok csakis a szűkebb értelemben vett Magyarországra vonatkoznak, az adatok a birodalmi főösszegeket — Horvátország befoglalásával — tüntetik föl, mert nézetem szerint nagy önámítás és végzetes hiba szebb arányszámok föltüntetése végett az ország egyik kiegészítő részét számításon kívül hagyni.

**) Megközelítő pontosságú kerekszám, mert a 69/70-iki népszámláláskor a nemzetiségi viszonyok nem szerepeltek a kérdő íven; KELETI számítása szerint az anyaországban a magyar anyanyelvűek száma volt 6,163.438, a csekély többlet a társországoakra esnék.

mítások eredményei, hanem a hivatalos statisztikai fölvételek adatai. Csak az 1870-iki adatok erednek KELETI-nek igen pontos, lelkiismeretes és minden kritikát kiálló számításaiból, — de ha ezt nem tekintjük is, a megmaradó számsor is kérelhetetlen következetességgel igazolja a Magyar Birodalom területén élők nyelvbeli elmagyarosodásának folyamatát.

Ezt a folyamatot régiebb adatok figyelembe vételével követve,*) hasonló eredményre jutunk — talán még meglepőbb mértékben. De mert ezeknek a régiebb adatoknak megbízhatóságában kételkedni lehetne, szándékosan mellőztük. Egy emberöltő változásai, mely változásnak aztán részleteit is figyelemmel kísérhetjük, úgyis kellőleg megvilágítják ezt a társadalmi fejlődési folyamatot.

Mik lehetnek ennek a kétségtelenül nagyjelentőségű és nagyérdékű folyamatnak az okai? Rá lehet-e hagyni ezek megjelölését azok elbírálására, akik más okot, mint a politikai hatalom birtokában levő faj magyarság erőszakoskodását, nem ismernek; avagy komoly tanulmányok ennél egyszerűbb és valószínűbb okokra fognak vezetni?

Azok, akik az erőszakos magyarosításban keresik az okot, az egyedüli kizáró okot, — azok egyúttal, a XX. század tudományos köntösét öltve magukra, a társadalomtani igazságok csálhatatlanságának hittétele alapján ünnepélyes szózatokat is szoktak intézni az elnyomott szenvedőkhöz, vigasztalván őket, hogy az erőszakos elnyomatás nem fog eredményre vezetni, mert a népek fejlődésének megvannak a maga megmásíthatatlan törvényei, melyek ellen az erőszak hiába küzd.

Ez állításnak az a része, hogy a népek, vagy társadalmak és nemzetek fejlődésének megvannak a maga törvényei, melyek emberi erővel meg nem változtathatók, melyek bizonyos adott körülmények közt a fejlődés irányát megszabják — teljesen helyes. Ezt igazolja éppen a jellegűl választott számsorozat. Hogy ez eredmények elérése végett azonban miben nyilvánult meg a politikai hatalom birtokában lévő magyarság erőszakossága, e tekintetben amaz iskola hívei adósok maradnak a felellettel. De ha egyes valósággal megtörtént eseteket föl is hoz-

*) L. AJTAY JÓZSEF: A magyarság fejlődése az utolsó 200 év alatt. Budapest, 1905.

hatnak, s ha ez esetek száma százakra, sőt ezrekre is rúgna, mégis bajos megérteni, hogy ezek hatása legyen az a különbség, ami a magyarság és a magyarországi nemzetiségek fejlődésében egy emberöltő alatt mutatkozik. Annál inkább, mert ahonnan az elnyomatás jajszavai legjobban hangzanak, éppen azokon a helyeken nem találjuk meg a magyarosodás folyamatának azt a mértékét, ami e fejlődés országos átlagának csak megközelítőleg is megfelelne. Árvaországban a tótság 1870-ben 80,049 lélekkel, a magyarság 2314 lélekkel volt meg; 1900-ban pedig a megfelelő számok 80,456 és 1467. Hunyadmegyében 1870-ben az oláhok 177,897 főnyi összegével szemben a magyarság száma 7729. Az 1900-iki adatok szerint 256,232 oláhval szemben 9103 magyar anyanyelvű áll. És éppen ezekről a helyekről, ahol a magyarság térfoglalása számba sem vehető, sőt számszerű visszafejlődést mutat: éppen ezekről a helyekről hallatszik leggyakrabban panasz a nemzetiségek elnyomása miatt. Ki kételkedik ez adatok alapján az elhangzó panaszok rosszhiszeműségében vagy nevetéses voltában, avagy a nemzetiségi törekvések »tudományos« pártolónak minden politikai céltól ment, alapos, és tudományos meggyőződésében? Miért nem hallatszanak az elnyomatás jajjai Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Pécs városából, miért nem Budapestről, hol az elmúlt emberöltő alatt az idegen ajkúak százezernyi tömegei olvadtak be ellenkezés nélkül a magyarságba. Azért, mert adott helyzetünkben társadalmunk fejlődésének iránya törvényszerűleg visz a magyarosodás folyamatába, mely ellen emberi erővel küzdeni nem lehet.

Ha a »tudományos meggyőződés erejét« mindezek az adatok még mindig nem ingatnák meg, úgy a statisztika még azt is elárulja, hogy a Magyar Birodalom területén ma is 4669 oly elemi népiskola működik, melyben a magyar nyelv még kiegészítőként, sőt vegyesen sem szolgál tanítási nyelvűi, s még ma is 12 hasonló tanító és tanítónőképző van, mely intézetekből évenként 1000-nél több képesített egyén lép az életbe.

Az erőszakos magyarosításnak ez a mértéke csak érthetővé teszi a magyarság elhatalmasodását? Vagy még mindig más okokat keressünk?

Ezek a hiteles adatok lerontanak mindenféle elnyomásról és erőszakosságról szóló rémhistóriát. Most már komolyan hozzá-

foghatunk e nagyérdékű és bonyolult társadalmi folyamat bonczolgatásához.

Nincs-e az ok talán a faji különbségekben? A nyelvi különbség a fajival majdnem teljesen összeesvén, a nyelvi különbségekre alapított statisztikai számításokat a faji jelleg megbírálásában aggály nélkül fölhasználhatjuk. A kérdés az, hogy a hazánkban élő fajok közt a születési és halálozási arányban nincsenek-e olyan eltérések, melyek a magyarság és az összes többi nemzetiségek közti fejlődési arány föltűnő különbségét megmagyarázhatják. E tekintetben elégségesnek tartjuk, ha e csekély ingadozásnak alávetett tényezőkből csak a legújabb adatokra utalunk.

1906-ban a magyar birodalomban a magyar anyanyelvűek élveszületteinek száma az összes élveszületések 46.67%-ára rúgott, holott a legutóbbi (1900.) népszámlálás adatai szerint a magyarság százalékos számaránya 45.4%-al szerepel. Ha a magyarság növekvő térfoglalását a két számadat közti 5 évi különbséggel összehasonlítjuk, úgy bátran állíthatjuk, hogy a magyarság létszámának arányán fölül nem szaporodik. Bár az elmúlt emberöltőben a magyarság szaporodási aránya az átlagon fölül állott, ez a csökkenő különbség a magyarság fejlődésében jelentkező óriási különbséget nem magyarázhatja meg. Ugyanez áll a halálozási arányra vonatkozólag is.

A faj testi tulajdonságai, melyek első sorban a születési és halálozási arányban jelentkeznek, nem okolhatják meg ezt az óriási mérvű magyarosodás! folyamatot.

De nem okolják meg ezt az elemi népiskoláztatás adatai sem, nemcsak azért, mert, amint említettük, a népiskolai intézményeknek egy igen jelentékeny része még idegen nyelvű, hanem mert az adatok egyenesen azt igazolják, hogy a népiskola magyarosító hatása nem vetekehetik az élet iskolájának hatásával. Ugyanis a birodalom idegen ajkú lakosai közül a 6-14 éves tanköteles korban csak 281.587 magyarul is tudó van, ellenben a munkabíró 20-29 évű korosztály, mely pedig természetszerűleg sokkal kevesebb lelket számlál, 294.991 magyarul tudót mutat föl. Ugyanezt az eredményt találjuk, talán még föltűnőbb formában a következő adatokban:

A magyar anyanyelvűek arányszáma az egész birodalom lakosságából 45.4%, a magyarul tudók arányszáma 52.8%;

azonban a katonai népességet véve is csak külön, a magyar anyanyelvűek arányszáma 47.9%, a magyarul tudóké azonban fölszökik 63%-ra. A magyarosodás nagyarányú folyamata tehát nem az iskolában játszódik le, hanem az életben. Az ország lakosságának mai életföltételei határozzák meg a fejlődés irányát: a nyelvi áthasonulást a magyar nyelv javára. Hogy mennyire döntő erejűek és mennyire a magyarosodás javára érvényesülnek ezek a hatások, mi sem mutatja jobban, mint éppen a katonai szolgálatban állók magyarul tudásának meglepően magas arányszáma. A katonai szolgálatban állók közül ugyanis kerek mintegy $\frac{4}{5}$ rész a közös hadseregben szolgál, ahol csakugyan nincs kitéve semmiféle erőszakos magyarosításnak. És bámulatos: az életföltételek által megszabott fejlődési iránynak még a hadsereg sem képes ellenállani: a német nyelvű közös hadsereg magyarországi felében nem németesít, hanem – vezetőinek legjobb törekvése ellenére – magyarosít!

A számadatoknak ez a sorozata egyúttal a magyarosodás folyamatának egy másik tényezőjéhez vezet, és ez a magyarul tudók számának állandó emelkedése.

A nem magyar ajkúak közül magyarul tudott:

1870-ben:	–	vagyis	–	%
1880-ban:	839.380	»	9.1	»
1890-ben:	1,130.692	»	11.3	»
1900-ban:	1,433.213	»	13.6	»

ami kétségtelenül igazolja, hogy a magyar anyanyelvűek aránytalanul fölszökő számán fölül a nem magyarajkúak közt az államnyelv tudása hovatovább nagyobb tért hódít, amiben a magyarosodás folyamatának egyik nevezetes jelenségét kell látni. Ez a tünet még jellemzőbbé válik, ha ismét ráutalunk, hogy a magyar nyelv ismeretének terjedése nem esik össze az állami iskolák működési területével, illetve, hogy nem ezeken a területeken jelentkezik a legnagyobb mértékben.

Mindenekelőtt ismét a katonai népességre utalunk. A nem magyar ajkú katonai népesség közt a magyarul tudók arányszáma a föntközlötteknél lényegesen magasabb és 1890-től 1900-ig 28.2%-ról 29.1 %-ra emelkedett.

Ezzel pedig az állami iskolák eredménye össze sem hasonlítható. Trencsénmegyében pl. 1890-1900 közt 43, majd 45 állami iskola működött, s a magyarul beszélő idegenajkúak

száma egy évtized alatt mindössze 4393-mal szaporodott, mialatt a lakosság 258,846-ról 286,369-re emelkedett, és 1900-ban is mindössze 11,507 lélekre rúgott: a megye népességének 4.1 %-ára. Ebből is azonban, mint már láttuk, a magasabb korcsoportokra jut a nagyobb rész. Hunyadmegyében ugyanezen időszakban 44, majd 55 állami elemi népiskola működött, s a 267,895 főről 302,710 főre gyarapodott lakosságból az idegen ajkúak közül a magyarul beszélők száma 9991-ről 16,703-ra, a népesség 6.2 %-ra emelkedett; a részletekre nézve ugyanaz áll, mint Trencsénmegyében. Ellenben pl. Pécssett ugyanezen évtizedben állami népiskola nem működött, mégis a magyarul beszélő idegen ajkúak száma 4394-ről 6167-re, azaz 49.9 %-ról 66.7%-ra szökött föl, mindamelllett, hogy a magukat magyar anyanyelvűeknek bevallók száma is a lakosság 74.2 %-áról 78%-ára emelkedett, ami azt jelenti, hogy a 34,067 főről 42,252 főre fölszorodott lakosságban a magyarul tudók száma 29,662-ről 39,110-re szökött föl, tehát majdnem 10,000-rel gyarapodott.

Az idegen ajkúak magyarul tudásának további elemzése még egy igen jellemző tünettel ismertet meg, s ez a magyarul tudás elosztódása nemzetiségek szerint. Nevezetesen magyarul tudott:

	1880-ban*)	1890-ben	1900-ban
a német ajkúak közül	19.8 %	24.8 %	30.0 %
a tót » »	9.5	12.0	15.0
az oláh » »	5.7	7.0	8.8
a ruthén » »	5.5	7.3	8.4
a horvát » »	3.2	4.0	4.3
a szerb » »			

Ha figyelembe vesszük már most a fölsorolt nemzetiségek általán ismert műveltségbeli és gazdasági különbségeit, úgy arra a meglepő fölfedezésre jutunk, hogy minél fejlettebb valamely nemzetiség műveltségileg és gazdaságilag, annál inkább elsajátítja a magyar nyelvet. Már ezek alapján ki lehet mondani, hogy az elmagyarosodás a nemzetiségek műveltségi és gazdasági fejlődésének betetőzése. Ha a

*) Ez évből a katonai népesség számbavétele nélkül, mert nincsenek adatok; ez a körülmény egy tört százalékkal javítja a magyarul tudók számarányát.

magyarosodás nem volna műveltségbeli fejlődés eredménye, akkor természetesen a legműveltebb nemzetiségek elmagyarosodása volna a legcsekélyebb, pedig éppen megfordítva áll a dolog.

Ezt a tételt még jobban megvilágíthatjuk, ha arra a két kérdésre keresünk választ, hogy hol és kik magyarosodnak? Az előadott számsorok ugyan már vetnek némi világosságot e kérdésre, de, tekintettel azok fontosságára, részletesebb adatokkal kell őket kiegészíteni.

Az 1870-iki csonka adatokat mellőzve, azt láttuk, hogy 1880-tól 1900-ig a magyar anyanyelvűek száma 6,445.487-ről 8,742.301-re emelkedett, vagyis 20 év alatt 2.296.814 lélekkel gyarapodott; ugyanekkor az összes magyarul beszélők (magyar anyanyelvűek + magyarul tudó idegenajkúak) száma 7,284.817-ről*) 10,175.514-re emelkedett; a szaporodás 2,890.697 fő.

Hol találjuk meg ezt a többletet? Mellőzve ismét az adatoknak törvényhatóságoként való szétforgácsolását, a statisztikai adatok összeállításában elfogadott országrészek szerint csoportosítva a számokat, azt látjuk, hogy a magyar anyanyelvűek száma volt:

	1880-ban		1900-ban	
	független számokban	‰-ban	független számokban	‰-ban
a Duna jobb partján	1,729.982	67·5	2,031.620	70·0
a Duna-Tisza közén	1,660.031	70·4	2,517.261	71·3
a Tisza jobb partján	619.292	43·0	815.551	49·1
a Tisza bal partján	1,045.736	57·4	1,415.149	60·9
Összesen:	5,055.041		6,769.581	

A magyar anyanyelvűek 2.3 milliónyi többletéből 1.7 milliónál többet, tehát az egész gyarapodásnak túlnyomó részét megtaláltuk az ország szívet képező, egész kiterjedésének kerek felét kitevő összefüggő nagy és termékeny területen, melyen a magyarság túlnyomó többségben él.

*) A katonai népesség nélkül.

Keressük meg most az összes magyarul beszélők többletét. A magyarul beszélők összes száma volt:

	1880-ban		1900-ban	
	független számokban	%-ban	független számokban	%-ban
a Duna jobb partján	1,894.727	73·9	2,292.766	98·9
a Duna-Tisza közén	1,814.564	77·5	2,777.506	85·2
a Tisza jobb partján	698.913	48·5	940.417	56·6
a Tisza bal partján	1,177.129	64·7	1,591.180	68·4
Összesen :	5,585.338		7,601.869	

Azaz, a fentebb leírt területen a magyarul beszélők 2.9 milliónyi többletéből több mint 2 milliót lelünk, többet az egésznek $\frac{2}{3}$ részénél. Ezek a számadatok kettőt bizonyítanak:

1. hogy a magyarság azon a területen, melyen föltétlen többségben van, hódítólag fejlődik;

2. hogy a magyarosodás zajtalanul és ellenkezés nélkül óriási számban történik meg, ahol a magyarság alkotja a lakosság többségét. És ez egyúttal válasz arra is, hogy, ha nem kormányzati erőszakosság és nem első sorban az iskola magyarosít, mégis mi idézi elő ezt a folyamatot? A válasz egyszerű: a magyarság néprajzi tömegének nyomása, tehát tömegjelenség, melyet a tömegfejlődés törvényei szabnak meg. E tömeghatásoknak, e tömegfejlődésnek eredőjét pedig már bevezető sorainkban láttuk.

A társadalmi együttélésnek ezt az erejét még jobban bizonyítják a vizsgálat részletei. A Duna-Tisza közén a magyarul beszélők összes számának 962.937 főnyi növekedéséből 479.784; esik az ott fekvő-törvényhatósági joggal bíró 8 városra, pedig ezek közt van Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, melyek már 1880-ban színmagyarok voltak, s így a beolvasztásra, a nyelvi áthasonításra, a magyarosításra terük sem volt. De itt áll viszont a 80-iki néplámláláskor még csak alig több mint fele részben magyar anyanyelvű Budapest, mint a magyarosodás kohója, melyben a magyarul beszélők száma 20 év alatt 258,738-ról 654,386-ra szökik föl, egymagában közel 400,000 fővel szaporítván a magyarul beszélők számát. A városok magyarosító ereje oly nagy, hogy jelentékeny magyarosító tényezőként

hatottak akkor is, midőn lakosaik közt a magyar elem nem is volt többségben. Pozsonyban 1880-ban a magyar anyanyelvűek aránya csak 15.7% s a magyarul beszélőké sem több 31.5%-nál; 1900-ban a magyar anyanyelvűek aránya 30.5%, a magyarul beszélőké azonban már 53.5%. Hasonló folyamatot látunk más nagyobb városokban is, nevezetesen:

	1880-ban		1900-ban	
	magyar anyanyelvűek %	magyarul beszélők %	magyar anyanyelvűek %	magyarul beszélők %
Pécs	73.4	82.7	78.0	92.6
Sopron	21.0	40.9	38.5	63.2
Szabadka	51.3	62.6	56.0	73.7
Kassa	39.8	58.7	66.3	80.9
Arad	57.7	77.6	70.4	88.4
Temesvár	22.2	43.5	36.0	66.5

E táblázat kiegészítésére és megerősítésére szolgáljon még a következő is:

	A magyarul beszélők összes száma % (1900)	A nem magyar ajkúak közül magyarul tud % (1900)
Árvamegye	5.6	3.9
Liptó »	9.4	6.3
Bars »	41.5	14.5
Baranyamegye	67.7	33.7
Pestmegye	91.0	48.3
Pozsony város	53.5	33.1
Sopron »	63.2	39.7
Temesvár »	66.5	47.9
Budapest »	91.3	58.0
Arad »	88.4	61.0
Pécs »	92.6	66.7

Mindezek a számok ismét csak azt bizonyítják, hogy a magyarosodás folyamata tömeghatások eredője; bizonyítják azt is, hogy, minél sűrűbben él együtt a lakosság, annál erőteljesebb a magyarosodás, erősebb a városokban, mint a vidéken.

Ha figyelembe vesszük a városok nagy műveltségbeli és gazdasági fölsőbbiségét a vidék fölött; ha figyelembe vesszük, hogy legnagyobb eredményrel a németajkú városokban történt az áthasonulás; s ha ez utóbbi körülményt összevetjük avval, a mit a beolvadásnak fajonkénti bírálatakor említettünk: úgy ismét csak az a végkövetkeztetés vonható le, hogy az elmagyarosodás a nemzetiségekre nézve nagy műveltségbeli és gazdasági fölemelkedést jelent.

Ezek az elmélekedések már megadták a feleletet arra a kérdésre, hogy hol történik a magyarosodás? Ott, ahol a magyarság aránylagos többségben van, annál erőteljesebb, minél sűrűbb a lakosság s így első sorban a városokban érvényesül; ehhez még hozzá tehetjük, hogy annál rohamosabb, minél nagyobb a magyarság túlsúlya.

De, amidőn ezekben a h o l? kérdésére feleletet nyertünk, bizonyos mértékig meg van adva a válasz arra a kérdésre is, hogy kik magyarosodnak. Midőn kimutattuk, hogy a magyarosodás első sorban és leghatalmasabban a városokban folyik le és pedig, minél nagyobb és minél műveltebb egy város, annál hatalmasabban, ebből egyúttal kitűnik az a körülmény is, hogy a népességnek a városokban jelenlévő demologiai összetételű része magyarosodik el, az iparos, a kereskedő, az értelmi elem; ismét: a vagyoniilag és műveltségre kiválóbbak.

A foglalkozások összefüggése a nemzetiségi viszonyokkal nincs statisztikailag fölvéve. Ezekre a számadatokra tehát nem lehet hivatkozni.

Ilyennek hiányában kétféle segédeszközzel mutathatunk reá a jelzett eredményre. Egyik a szakiskolák növendékei anyanyelvi viszonyainak segítségül hívása, a másik pedig egyes, ebből a szempontból jellemző községeknek leírása. Az alább példaként fölsorolandó községek a nem magyar ajkú községek közül vannak összeválogatva. Ezek az adatok egy országos átlagszámításnál még sokkal jellemzőbben világítják meg a magasabb gazdasági foglalkozások és a magyarosodás közötti összefüggést; mert nemcsak azt igazolják, hogy ilyen összefüggés van, hanem az összefüggések nemzetiségi egybeesésével annak szoros felelkezését a legélesebben világítják meg.

De szóljanak maguk az adatok. Vegyük első sorban a szakiskolák statisztikáját.

Az iparművészeti iskola 170 tanulója közül az 1900/901. tanévben 158 magyar anyanyelvű volt, a felső ipariskolák 523 tanulója közül 471, a közép ipariskola (Zágráb) 113 tanulója közül 4, az ipari szakiskolákban, tanműhelyekben, kézműves és női ipariskolákban 5775 közül 3286,*) az iparostanuló-iskolákban 80282 közül 49382. A kereskedelmi szakiskolák közül pedig a tengerészeti akadémián 31 közül 20, a keleti kereskedelmi akadémián 33 közül 29, a felső kereskedelmi iskolákon**) 5269 közül 4052, a női kereskedelmi tanfolyamokon 578 közül 545, a kereskedelmi tanuló-iskolákban 6009 közül 4676. – Ennek a számsorozatnak különös érdeket kölcsönöz, hogy következetes lépcsőzetességgel mutatja a gazdasági művelődés magasabb és magasabb fokain a magyarság erősebb érvényesülését. Az iskolák magasabb fokozatain nagyobb a magyarok aránya mint az alsóbb fokozatokon, a kereskedelmi szakon több, mint az ipariban. Megvan ennek a táblázatnak azonban az a rossz oldala, hogy nem mutatja világosan eme magasabb gazdasági tevékenység magyarosító erejét, hanem számszerű pontossággal csak a magyar anyanyelvűek nagyobb térfoglalását tünteti föl, a továbbiakra nézve azonban csak a valószínű sejtést engedi meg.

Érdekesen egészítik ki ezeket az adatokat még a hírlap-irodalom fejlődése köréből vett további adatok, 1886-tól 1906-ig. A szűkebb Magyarországon 1886-ban megjelent 705 lap közül 513 volt magyar nyelvű, vagyis 72.15%, holott az 1906. évben megjelent 1650 lap közül 1369 vagyis 78.24% volt magyar nyelvű, amibe a vegyes nyelvű lapok beszámítva nincsenek; és 1896-tól 1906-ig a tisztán magyar nyelvű lappéldák fogyasztása 58,220.614-ről, vagyis 73.49%-ról, fölemelkedett 103,423.418-ra vagyis 74.35%-ra. Ez ugyebár szintén nem a kényszer eredmények mellett bizonyít, mert arról még csakugyan senkit sem hallottunk panaszkodni, hogy zsarnoki erőszakkal magyar lapok előfizetésére kötelezték.

Keressük hát a további bizonyítást a nagyobb ipartelepekkel bíró nem magyar ajkú községek leírásában. Ezt a következő táblázat nyújtja:

*) Adatok nem teljesek, kiszámított valószínű eredmény.

**) A kereskedelmi iskolákra vonatkozó adatok Drávántúl nélkül, mert adatok nincsenek.

A község és megye neve	A község lakosainak száma	A magyar anyanyelvűek száma	Az összes magyarül beszélők átlagos arányszáma a megyében %	A 20-nál több segéd- személyzetet foglalkoztató vállalatokban alkalmazott összes segédtek száma	A magyarul tudók összes száma a községben
Ljeszek (Árva megye)	1519	49	5.6	84	83
Nagyugrócz (Bars)	1819	105	41.5	372	353
Liptószentmiklós (Liptó)	2993	642	9.4	345	1476
Rózsahely (Liptó)	8198	630	9.4	1737	2004
Nagybittse (Trencsén)	3080	266	6.8	238	721
Ruttka (Turóc)	4345	804	12.3	774	2060
Turócszentmárton (Turóc)	3357	421	12.3	378	1127
Batiza (Mármaros)	1807	59	19.5	252	169
Vaskő (Krassó)	1242	14	4.7	321	41
Nándorhegy (Krassó)	1407	57	4.7	343	144
Brád (Hunyad)	3896	933	6.2	487	1438
Piskitelep (Hunyad)	2505	1918	6.2	305	2357
Livazény »	3387	823	6.2	636	1022
Lupény »	4767	1736	6.2	1688	2451
Petrozsény »	7765	4297	6.2	1577	5353

A község és megye

Árnyira meglepőek ezek az adatok, hogy minden magyar- rászatot fölőslégessé tesznek. Fölőslégessé teszik, hogy a foglal- kozási statisztika egészét fölősléjük, mikor az összes exponált nemzeti vidékekről összeszedett adatok ennyire egybehangzó eredményre vezetnek. Ha ebbe az adatsorozatba még élesebben beletekintünk, s figyelemmel vagyunk az ipari munka kevesebb vagy nagyobb értelmiségét kívánó jellegére (bánya, malom, fűrésztel, vasgyár stb.), továbbá arra, hogy minő sűrűen vannak ott az emberek elhelyezkedve, minő nemzetiség a túlnyomó, úgy magából ebből az egy táblázatból újra megerősítve látjuk a magyarosodás folyamatának mindazon árnyalatait és fokozatait, melyekre más adatok alapján a figyelmet már fölősléjük. A gazdasági és művelődési fejlődés viszi győzelmesen előre a magyarosodás folyamatát. Majdnem azt mérnök mondani, hogy ipari állammá való átalakulásunk és nemzeti állammá való átalakulásunk kapcsolatos fogalmak.

Eddig a magyarosodás tekintetében túlnyomólag a magyar nyelv tudásának külső ismertetőjéhez kötött jelenségeket taglalunk, bár e taglalatból már sok fontos egyéb következtetés is

folyt (faji, helyi és foglalkozási szempontok). Vájjon kifejezi-e ez a nyelvi folyamat a magyarosodásnak egész lényegét? Véleményünk szerint nem. Azt egyik – igen fontos és statisztikailag leginkább mérhető oldaláról – éles és erős világitásba helyezi, de a kérdésre a maga egészében nem ad teljes választ.

Mert mi a magyarosodás lényege? Ezt a kérdést még talán sohasem vetették föl és sohasem gondolkoztak róla. Sem azok, akik a magyarosítás egyedül üdvözítő voltát hirdetik a »szeretett hazának nemzeti állapotában való fen tartására«, sem azok, akik az ellentétes szélsőségnek képviselői. Összes fejtegetéseinkből kitűnik, hogy mi nem a magyarosításról, hanem a magyarosodásról kívánunk elmélkedni. Ezt újra nyomatékosan hangoztatjuk. Azt hisszük, ez a megkülönböztetés nagyon megkönnyíti helyzetünket a további okoskodásban. Mert magyarosítani, tervszerű emberi tevékenységgel a magyarság társadalmi szövetébe befogni lehet talán egyeseket, de igazolták összes eddigi statisztikai adataink – nem lehet a magyarrá válás folyamatát széles néprétegekbe bevinni. A magyarosodás tehát az a folyamat, mely a magyarrá válást az emberi akaraton fölül álló tényezőkkel létesíti nagy ember-tömegekkel szemben. A magyarosodás tehát nem egyéni, hanem társadalmi jelenség, s ami ebből is, meg a közölt adatokból is folyik: tömegjelenség, tömeghatás, tömegfejlődés. Érvényesül benne a »nagy számok törvénye«. Csak nagyban mérhető és csak egészben elemezhető. Hogy egy Bécsből Budapestre szakadt család itt magyarrá válik: ez nem társadalmi jelenség; az sem, ha néhányan Amerikába vándorolnak stb. De az, hogy az országban a pálínka fogyasztás évről-évre rohamosan nő, hogy évenként százezrek mennek át Amerikába, épp oly súlyos és fontos társadalmi jelenség, mint ahogy társadalmi jelentőségűvé válik a nyelvcsere, a nyelvi áthasonulás is, ha az széles néprétegek nyelvét változtatja meg. A nyelvi áthasonulásnak csak ez a tömegjelensége tartozik vizsgálódásaink keretébe.

A nyelvi áthasonulást tehát társadalmi szempontból kell elbírálnunk. Ez annál könnyebben lehetséges, mert a nyelv maga is társadalmi termék. Mellőzve a nyelvek keletkezésére, egy közös ősnyelv lételére vagy nem lételére vonatkozólag a nyelvtudósok közt főnforgó sok tekintetben meddő vitákat, azt kétségtelenül elismeri mindenki, hogy a nyelv a társadalom

műveltségi állapotával együtt változik. Más a nyelv jelentősége, kifejezéseinek száma, gondolatközlési képességének foka a pásztor vagy vadászó törzsekben, vagy a művelődés szempontjából kifejlett társadalomban. Más volt szegényebb és »pallérozatlanabb« honfoglaló őseink nyelve, mint a mai magyarságé. Hogy a nyelv eme jelentősége mennyire szorosan függ össze a társadalom életével, azt legjobban a latin nyelv élete mutatja. A római birodalom műveltségi és, hatalmi virágkorában óriási tökéletességre jut a latin nyelv is. Szókincsének nagysága, szerkezeteinek finom készsége a gondolatok leghalványabb árnyalatainak hű feltűntetésére annyira tökéletessé tették, hogy virágkorában semmi más nyelv nem mérkőzhetett vele. Mégis, mikor ez a teljesen kész, kicsiszolt és gazdag nyelv a középkor sokkal fejletlenebb társadalmának nyelvénél válik: visszafejlődik, elveszti gazdagságát, ékességeit, finomságát; lesz belőle a középkor konyhalatinsága. Ma pedig megállt fejlődésében, mert bár annyi tudós művelője van, sőt sokkal több, mint némely kisebb nemzet nyelvénél, nincs társadalmi alapja, mely tovább fejlessze. Nagy számú tudósok egyéni munkája nem képes pótolni a társadalmi tevékenység erejét. Ugyanezt tapasztaljuk a francia »précieuse«-ök szereplésén, vagy, hogy még közelebbi példára utaljunk: a mi nyelvújítóinkon. Lelkes nyelvújítók ezer és ezer új szóval akarták gazdagítani nyelvünket a XVIII. század végétől a XIX-ik közepéig. Alig több mint egy emberöltő' telt el működésük óta, s ma már hírből sem ismerjük az általuk gyártott kifejezések tömegét, pedig kétségbevonhatatlan, hogy az utóbbi félszázadban – mely rohamos művelődési fejlődésünkkel esik egybe, – a magyar nyelv sokkal jelentékenyebben gazdagodott és csiszolódott, mint a nyelvújítás korában.

Ha a nyelvi fejlődésnek e kétségbevonhatatlan jellemvonásaira tekintettel vagyunk, úgy arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy egy nyelv elsajátítása nem lehet önczél – legalább a tömegekre nézve – hanem távolabbi célok eléréséhez vezető eszköz.

Valóban, a társadalmi együttműködésnek alig lehet jelentősebb és fontosabb eszközét találni a beszélő képességnél, a nyelvnél. Hiszen már az őstörténet is az emberi társadalmak kialakulását és az emberi nyelvkészség kifejlődését összekötte-

tésbe hozza egymással, úgy a társadalom együttműködésének lebonyolítása, mint ez együttműködés keretében az egyéni érvényesülésnek legfontosabb eszköze a nyelv.

Azt hisszük, ezt nem is kell bővebben fejtegetni, annyira kézen fekvő igazság. Még a közmondás is azt mondja: »néma gyerekek anyja sem érti szavát«. Hát hogy érti meg a társadalom, vagy annak szervezett hatalma, az állam, azt, kinek némaságából óhajaira, kívánságaira, törekvéseire, igényeire következtetést vonni nem tud? Es nem kell-e a némával egyenlőnek tekinteni azt, ki óhajait nem tudja azon a nyelven kifejezni, melyen azok közmegértésre találnának? A dolog érdemét illetőleg alig van a kettő közt különbség. A lényeg az, hogy a nyelvi megértéssel az egyén a társadalom összeműködésében tevékeny részt vévén, egyéni érvényesülésének pályáját egyengetse. A nyelvi áthasonulásokban tehát annak a nyelvnek a javára kell az áthasonulásnak történnie, melylyel a társadalomban való emelkedés, melylyel az egyéniség teljesebb érvényesülése jár együtt. Ez természetesen a társadalom és első sorban annak szervezett része, az állam elfogadott nyelve lesz: az, melyet a többség használ. E többséget nem szabad kizárólag mennyiségi értelemben venni, bár a néptani mennyiségek nyomása is igen jelentékeny hatású (1. az Alföld magyarosító erejét), hanem minőségi (művelődési és gazdasági felsőbbség) szempontok is döntő erővel bírnak (1. a városok magyarosító befolyását). Mit fog jelenteni arra az idegenajkúra nézve a többségi nyelv elsajátítása? A gazdasági érvényesülés lehetőségét mindama körökben, melyekben a többségi nyelv a társadalmi (gazdasági) együttműködés előfeltétele. Mit fog jelenteni arra az idegenajkúra nézve a magasabb műveltségű rétegek nyelvének elsajátítása? A magasabb művelődési eredményekben való részesülés lehetőségét.

Es mit jelent az összességre nézve a nyelvi egyneműség? Jelenti az erők központosítását, az egyetemes gazdaságossági elvnek érvényesülését, az illető társadalom nagyobb versenyképességét más versenyző társadalmi gazdaságokkal szemben. Ma a társadalmak gazdasági versenyét hovatovább összes erők egyöntetű s így legerősebb irányzására hivatott állami szervezeteik tevékenységük körébe veszik. Ebben a nagy gazdasági harcban – vagy legalább is versenyben – az államok tevé-

kenysége a közigazgatásban jut kifejezésre, hadseregük a köz-igazgatási személyzet. Nem kell nagy képzelőtehetség annak belátására, hogy ennek a nagy hadseregnek tevékenysége csak úgy lehet gyors, pontos, olcsó, szóval eredményes és termékeny, ha az összeműködés zavartalan lebonyolítását nyelvi nehézségek nem bénítják meg. A nyelvi akadályok: időbeli és munkában való veszteség. Minden ilyen veszteség a társadalom termelő erejének kárára válik.

Ezeket és az evvel kapcsolatos összes kérdéseket, vagyis az u. n. nemzetiségi kérdést és az államnyelv kérdését, éppen az a gazdasági fejlődés vetette föl, mely fejlődés egyrészt az állami hatalomnak a társadalom gazdasági tevékenységébe való erősebb beavatkozására vezetett, másrészt pedig az alsóbb és súlytalanabb népelemeket oly helyzetbe juttatta, hogy azoknak a társadalom legfőbb szervezetében, az államban való tetteges közreműködése elkerülhetlenné vált (jobbágyság és czéhrendszer megszűnése). Az államhatalmi szervezeteknek demokratikusabb irányokban való átalakulása volt fölvetője az u. n. nemzetiségi kérdéseknek oly alakban, mint azok ma előttünk állanak, mikor t. i. ezek az ügyek első sorban a nyelvi kérdés alakjában jelentkeznek. Ebben a formában a nemzetiségi kérdés újabb jelenség, eredménye ama gazdasági, társadalmi és állami átalakulásoknak, melyeket fentebb említettünk, s melyeket körülbelül így lehetne szabatosan megállapítani:*)

1. A jobbágyság és czéhrendszer megszűnévén, az állami és a gazdasági életben résztvevők száma jelentékenyen megyarapodott és egészen új elemekkel bővült, kik az addig egyedül uralkodó és minden nyelvi különbséget vagy nehézséget eloszlató, világforgalmat közvetítő latinnyelvet nem ismerték s ez által először tették fölismerhetővé a nyelvi különbségeket s a nyelvi egység jelentőségét.

2. A század nagyszerű technikai fölfedezései, melyek az anyagi kérdéseket elsőrangú fontosságúakká tették, egyúttal szükségessé tették a társadalomgazdasági munka fejlesztését és szabályozását s ezzel az állam végrehajtó hatalmának beavatkozását és döntő befolyását a gazdasági életre, amely beavat-

*) L. részletesebben szerzőtől: »Nemzeti egység«. Magyar Közélet, 1903. évfolyam.

kozás és befolyás az állami közigazgatás folytonos kiterjedésében jelentkezett. Ez a közigazgatás közbötlelenül érintkezvén a gazdasági élet forgatagába jutott legszélesebb néprétegekkel is, ebben is a latin nyelv elejtése s az igazgatottak, illetve azok többsége nyelvének uralomra juttatása vált mulhatatlanul szükségessé. Hangoztatom, hogy azok többsége nyelvének kell érvényesülni, mert ez parancsoló szükség, nem pedig valami olyan becsempészni kívánt elv, amire a »hazaffyas sovénység dugárújának« bélyegét lehetne sütni. Szükséges ez azért, mert többnyelvű közigazgatás egyszerűen képtelen föladatainak helyes ellátására. Ama nagy befolyásnál fogva, melyet a közigazgatás a társadalom gazdasági tevékenységére gyakorol, a nemzet gazdasági tevékenységének elsörendű tényezője. Ennek a tényezőnek jól, gyorsan, olcsón és pontosan kell működnie, az pedig kézenfekvő, hogy a többnyelvű közigazgatás nem lehet ilyen*). Ha pedig azért, hogy föladatának megfelelhessen, egy nyelvűnek kell lennie, ez a nyelv természetesen nem lehet más, mint az illető állam lakosságának legáltalánosabb nyelve, mely különösebben a művelődési és gazdasági fejlettség magasabb fokain uralkodik. A többnyelvű lassú és rossz közigazgatás a nemzet gazdasági versenyképességét csökkenti s így az összességre káros hatású. Miután ezek a nyelvi különbségek a közigazgatással való mindennapi érintkezésben jelentkeznek leggyakrabban, ott válik érezhetővé a nyelvi kényszer: a kisebbségek nyelvi sajátságait védő nemzetiségi törekvések természetesen e kényszer s annak látható foganatosítója, a közigazgatás ellen irányúinak, s így természetüknél fogva államellenesek, végeredményükben pedig, mert a nemzeti munka versenyképességét kockáztatják, a legnagyobb mértékben társadalom ellenesek. A nyelvi egységesítés munkálása tehát minálunk Magyarországon a magyarosodás természetszerű folyamatának lehető elősegítése, minden ellenvetés daczára oly föladat, melyhez az összesség legfontosabb érdekei fűződnek. Az adózás is önmagában véve

*) Hogy nálunk az egynyelvű közigazgatás sem áll föladata magaslatán, ezt nemcsak hogy elismerem, de szándékom ezt legközelebb külön tanulmányban részletesen kifejteni, megmagyarázni okait, keresni ellenszereit. Különösen nem áll föladata magaslatán gazdasági téren, mert általában, azt lehet mondani, inkább hátráltatója a gazdasági fejlődésnek, semmint vezetője.

rossz az egyesnek, de az összesség nagyobb boldogulásából rá visszaható javaknál fogva, ha ezt belátja, meghozza az ember ezt az áldozatot, ha pedig nem látja be, úgy erőszakkal kényszerítik rá. Ezt mindenki természetesnek és igazságosnak tartja, pedig az sem más, hogy ha valakitől az összesség érdekében a – nyelvadót követeljük meg.

Így a nyelvi egységesülés teljesen belevág a társadalmi fejlődés keretébe. Lehetetlen az államot megerősíteni, a gazdasági életet központosítani nyelvi egység nélkül. Amint igaz, hogy ipari állammá válásunk és nemzeti állammá válásunk kapcsolatos fogalmak, épp oly igaz, hogy, ha ugyanezt a jelenséget a másik oldaláról tekintve úgy fejezem ki, társadalmi haladásunk és nyelvi egységesülésünk egymástól elválaszthatatlanok. A. szakszervezetek minden »nemzetközi« szólamaik mellett talán öntudatlanul is a magyar nyelv egyik leghatékonyabb terjesztői. *)

Ez ellen az okoskodás ellen, miután megczáfolni nem lehet, rendesen azt szokták fölhozni, hogy az teljesen meddő, mert, ha ezerévig nem magyarosodtak el a hazai nemzetiségek, ezután sem fog ez megtörténni. Ez az odavetett állítás azonban lényeges hibában szenved. Először is azért, mert a ma hazánk területén élő másajkú népelemek nem ezeréve, hanem mindössze átlag 150-200 éve telepedtek itt meg. Másodsor, tekintet nélkül itt létük idejére, az a társadalmi átalakulás, melyet föntebb leírtunk s mely a nyelvkérdést és evvel a nemzetiségi kérdést mai formájában szülte, nálunk mindössze 60 esztendő, tehát alig két emberöltő előtt állott be az az állapot, mely az elmagyarosodás szükségét megteremtette.**) Azt pedig nem lehet tagadni, hogy azóta a magyarosodás nagy mértékben megindult. Megindult pedig már akkor, mikor a kormányzati politika a legteljesebben a magyarság ellen irányúit s még a statisztikai fölvételeket is magyarság elleni célzatossággal foganatosították.

*) V. ö. a pécsi szabadtanítási congressuson mondott fölszólalásommal. (A M. Társadalomtudományi Egyesület Közleményei II. 117. 1.)

**) Aki egy kissé tisztultabb fölfogással tekint a 48 előtti időkre, annak nem kell magyarázni, hogy az akkori földarabolt kisszerű és szűkkörű társadalmi életnek nyelvi egységre semmi s z ü k s é g e sem volt.

És az absolutus kormányzás minden törekvése daczára is több mint egy millióval növekedett ebben a két évtizedben a magyarság ereje. Ez, azt hiszem, igen kiáltó példa, hogy nem a »hazaffyas sovénység« magyarosít, hanem az emberi erő fölött álló ama törvények, melyek az emberi társadalmak fejlődését meghatározzák, vagy, ha úgy tetszik, az a célszerűségi belátás, melylyel a legtöbb ember legnagyobb boldogságát akarják megvalósítani, amely igen rugalmas meghatározásból, éppen annak nagy rugalmasságánál fogva, sokan éppen az ellenkező eredményt szeretnék levonni, amiből az is következik, hogy ez a sokak részéről igen sarkalatosnak hirdetett társadalomtudományi alapigazság tudományos szempontból nem kielégítő.

Még csak azt óhajtom fölemlíteni, hogy a czáfolat alapjául szolgáló állítás azért is helytelen, mert abban lappangva még az az állítás is benn van, hogy nagy embertömegeknek nyelvi áthasonítása egyáltalán nem lehetséges. Ezt a lappangó állítást azonban tapasztalati adatok is megczáfolják. Kétségbe nem vonható történeti tény, hogy a nagy római birodalmon osztozkodó »barbár« törzsek, melyek politikailag hatalmasabbakká lettek az erkölcszeiben megromlott Rómánál, virágzó és művelt nyelvét teljesen átvették és saját nyelvük teljes elhagyásával a nagy román nyelvcsaládnak vetették meg alapját. Hiteles valóság, hogy a bulgárok régen ural-altáji nyelvet beszéltek. Ma már szláv az anyanyelvük. Az albán nyelvben vannak román, török, szláv és új-görög elemek; tíz szó közül átlag 9 idegen benne és csak egy az ősi albán. Vagy vessünk egy pillantást a nyelvi áthasonítás roppant kohójára, az Egyesült-Államokra. Két emberöltő (56 év) alatt több mint 22 millió ember vándorolt oda. A bevándorlás útján való népszaporodás majdnem a felére rúg a természetes szaporodásnak, pedig a bevándorlóknak az Unió területén született gyermekei már a természetes szaporodás javára esnek. És mégis ez a roppant embertömeg aránylag rendkívül rövid idő alatt – yankee-vé változott! Nagy embertömegek nyelvi áthasonítása – és pedig belátható időn belül – nemcsak hogy nem lehetetlenség, hanem, ha előfeltételei beállottak, természetszerűleg, szükségképpen beálló és növekvő gyorsulással lefolyó jelenség. Aminthogy a Románia északi részén volt színmagyar csángók, előbb-utóbb eloláhosodnak – csak katolikus vallásuk és ungur elnevezésük

mutatja majd magyar voltukat – mert szükségkép el kell oláhósodniok: épp oly szükségszerűséggel kell a Magyarországon élő idegen ajkúaknak viszont elmagyarosodniok.

A célzatosan kételkedőket azonban a valóság adatainak ez a halmaza sem győzi meg. S ha más kibúvót nem találnak, a szomszédba mennek példáért. Nem hihetik el, hogy nálunk a nemzeti központosítás, a nyelvi egységesülés legyen a természetes folyamat, mikor a szomszédos Ausztriában éppen az ellenkező folyamatot lehet észlelni. Ausztriában a viszonyok lefolyása valóban ellenkező, e jelenségek mélyebb kutatása azonban arra vezet, hogy ez a példa nemcsak hogy nem bizonyít érvelésünk ellen, hanem azt megerősíti. Mert az ausztriai nemzetiségi viszonyok fejlődésének természetes folyamata is csak azt bizonyítja, hogy a fejlődés tényezői a néptani túlsúly és a művelődési fölsőség. Az ausztriai németség visszafejlődik ott, a hol nincs meg néptani túlsúlya. Bécs és Alsó-Ausztria még bír beolvastzó erővel a német nyelv javára, – Csehország és Lengyelország nem. Amellett az ausztriai németségnek nincs határozott művelődési és gazdasági fölsőbbsége, legalább a csehekkel és lengyelekkel szemben. Az ausztriai németség szellemileg alig termelt valami jelentőset. Ipari téren a csehek vezető szerepet játszanak. Éppen ezért pl. Csehországban az iparos helyeken, a városokban megy végbe az elcsehesedés folyamata. Amellett Ausztria földrajzilag sokkal jobban tagolt és egymástól függetlenebb, önállóbb részekből áll, mint pl. Magyarország, melynek lakóit a természeti alakulat is közös gazdasági összeműködésre készíti, vízrendszerében egy páratlanul nagy összefutó természetes útrendszert szolgáltatva a szellemi és gazdasági javak forgalmához*. De micsoda természeti kapcsolatok fűzzék Galicziát Tirolhoz?*) Lám a külső jelenségeknek teljes ellentétessége mellett is – a nemzeti központosulásban nálunk és az állami társadalmi és nemzetiségi szétszóródásban Ausztriában ugyanazon ható tényező munkáját találhatjuk föl mélyebb elemzés után. Csak fölületes tudás indulhat azok után és vonhat le azokból következtetéseket. Abból, hogy bizonyos társadalmi jelenség, pl. bizonyos osztályok fejlődése

*) Az ausztriai nemzetiségi viszonyok alakulásával bővebben foglalkozik LÁNG LAJOS erre vonatkozó tanulmánya. L. még szerzőtől: »Sadowa« Magyar Közélet, 1903 évf.

Angliában meg Németországban ilyen vagy olyan fejlődést tüntet föl, még nem következik, hogy a fejlődési folyamat nálunk is ugyanaz lesz. Az eredmények csak akkor lehetnek hasonlatosak, ha a jelenségek mélyen fekvő okai is azonosak. De a társadalmi jelenségek okai nem oly egyszerűek, mint sokan vélik, hanem igen sokoldalúak, igen összetettek, úgy hogy összehasonlításuk a legnagyobb figyelmet és óvatosságot igényli. Csak a nálunk uralkodó fölületesség s a közönség kritikátlan féltudása mellett lehetséges külső jelenségek szemléletére alapított rendszereket mint tudományos alapigazságokat példátlan cynizmussal bemutatni s azokból helyt nem álló következtetéseket mint szín igazságokat terjeszteni.

Ezek után a magyarosodás lényegét abban határozhatjuk meg, hogy az a társadalomnak természeti törvények alapján végbemenő egységesülése nagyobb termelőképesség céljából.

Így tekintve a dolgot, a nyelvi áthasonulás e egységesülési folyamatnak csak egy része, bár fontos része. A nyelv használata nagyban és egészben az illető nyelvet általában használók általános világfölfogásával való rokonságot jelent. Általában mondom, mert az ellenkező sincs kizárva. Es nem habozom kijelenteni, hogy LENAU költészetét inkább tartom magyarosnak, mint számos újabb törvényünket, pedig ez utóbbiak magyar nyelven vannak szerkesztve. A nyelvi szempontok csak azért nyomulnak annyira előtérbe, mert általánosságban mégis egy nyelv használata az illető anyanyelvűekkel való összeműködési hajlandóságot jelent, másrészt mert a nyelv jóformán az egyetlen külső ismertető jel, mely statisztikai fölvételre alkalmas, mely tehát a tapasztalati bizonyításhoz adatokat szolgáltat.

Teljesen bizonyos, hogy a magyarosodás folyamatában a nyelvi áthasonulás csak egy tényező, csak egy lépcsőfok, és hogy még számos más jelenségfolyamatot értünk e fogalmon, melyek azonban, mint pl. magyaros érzés, magyaros gondolkodásmód alig, mérhető, statisztikailag ki nem mutathatók. Pedig ezek – és még mások – épp oly jellemzői a magyarosodás folyamatának, mint a nyelvi áthasonulás.

Bár egy tárgyilagos tanulmányban a magyarosodás minden tényezőjének, folyamata minden lépcsőfokának meg kellene

adni a jelentőségének megfelelő helyet, ezt ezúttal mégis mellőzendőnek tartottam, nemcsak azért, hogy nagyon is hosszúra nyúlt soraimmal az olvasó türelmével vissza ne éljek; nemcsak azért, mert ezt más alkalommal*) már részletesebben kifejtettem, hanem főleg azért is, mert azok a további tényezők, melyek itt még számba jöhetnek (érzés, gondolkodásmód, vallás stb.) bajosan mérhetők, eredményeik statisztikailag alig mutathatók ki, inkább típusos jelenségek fölismerése és azokhoz fűzött elméletek által mutathatók ki; amelyekre, bármily logikusak legyenek is, mindig rá lehet fogni az önkényes gondolatmenet hibáját, ebben a tanulmányban tehát, mely kizárólag tárgyi-
lagos tényekre kíván támaszkodni, tudatosan ki kellett hagynom *mindent* ami. fölismerhető és megállapítható tényekre nem alapítható.

Mindazonáltal azt hiszem, így sem végeztem meddő munkát. Azt hiszem, az eddigiekben is sikerült kimutatnom, hogy a magyar nyelv terjedése, a magyarosodás folyamatának ez az inkább előtérben álló jelensége, oly társadalmi jelenség, mely az egyes emberek akarától függetlenül, társadalmi alakulatunkból, a természeti törvények szükségességével és erejével hat, és másodsor, hogy ez a folyamat művelődési és gazdasági emelkedéssel kapcsolatos, hogy ennek útja a társadalmi fejlődés útjával vág egybe. Reméllem különösen, hogy sikerült az u. n. nyelv-kérdést a mindennapi elbírálás szűk határából kivonnom, apró politikai torzsalkodások salakjától megtisztítanom s azt, mint »szükséget« és »fejlődést«, magasabb szempontok szerint beállítanom a társadalmi kérdések egyetemes nagy folyamatába. Önként folyik már most ezekből az alapigazságokból aztán az a következtetés, hogy ezt a társadalmi folyamatot minden erővel és minden eszközzel pártolni kell**) mint olyant, mely a természetes fejlődést mozdítja elő; de folyik az is, hogy mindazok, akik ennek ellene szegülnek, joggal bélyegezhetek meg, mint a művelődés és fejlődés ellenségei.

*) Nemzeti egység. Magyar Közélet, 1903. évfolyam, s részben a „Liberalizmus és nemzeti állam. u. ott.

**) Ez nem kívánja azt jelenteni, hogy az állam által eddig alkalmazott eszközök kimerítőek voltak és hogy helyeden voltak alkalmazva.

Marx és tanítása.

Írta: PALÁGYI MENYHÉRT.

IX.

Akármily nagy jelentőséggel bírt legyen MARX-ra nézve a Párizsban töltött esztendő (1844-45), talán még mélyebb, még elhatározóbb befolyással volt reá az a körülmény, hogy, Franciaországból kiutasítatván, Brüsszelbe kellett menekülnie. Most vált csak igazán gyökértelenné, vagyis, jobban mondva, csak most találta meg igazán önmagát: mert hiszen a gyökértelenség volt az ő szellemi lényének eredendő alapvonása. Ha Párizsban marad, ha ott éli át a 48-iki társadalmi forradalmat, akkor talán elmerül a francia socialismus óceánjában és a történelemre nézve elvész, vagy legalább is nem válhatik ki a socialista mozgalom másodrendű alakjai közül. Egyéniségének kifejlése szempontjából nem érhetette tehát nagyobb szerencse, mint hogy Franciaországból kiutasították. Valóban, a Brüsszelben töltött három esztendő (1845-48) tekinthető élete leg-tartalmasabb szakaszának, a mennyiben itt fogalmazza meg és itt dolgozza ki »nemzetközi socialismusának« főbb gondolatait.

Érdekes megfigyelni, hogy MARX-ot mindig valamely kívülről eredő durva lökés viszi előbbre életének, szellemi fejlődésének rögzös, küzdelmes útjain. Csalódnia kell magántanári reményeiben, hogy, mint a »Rheinische Zeitung« munkatársa, majd meg szerkesztője, tudósjelöltből radicalis politikussá alakuljon át. Lapjának erőszakos véget keli érnie a censura által, hogy, Párizsba jutván, a radicalis polgári politikusból francia forradalmi szellemtől áthatott communista válhassék. Végűi Párizsból is' ki kell utasítatnia, hogy, a saját gyökértelen voltára ráeszmélve, a nemzetközi socialismus eszméje megfogahasson elméjében.

Én tehát a nemzetközi socialismus elméletének megszületését 1845-re teszem, vagyis körülbelül arra az időre, mikor

MARX Franciaországot elhagyni kénytelen. Párizsi tartózkodása alatt ugyanis a nagy francia forradalmat könyvekből, annak kísértetszerű fölújulását pedig magának a párizsi társadalomnak szemlélete alapján tanulmányozhatta. Ily módon egészen a forradalmi korhangulat rabjává lesz: de amit olvas és tapasztal, azt német speculativus módszer szerint menten általánosítja és vakmerően az egész világtörténelemre kiterjeszti. Már említettem, hogy a 40-es évek francia társadalma akár hátra néz a múltba, akár előre néz a jövőbe, nem lát egyebet maga előtt mint forradalmat. Ez az a furcsa korhangulat, mely MARX-ot végkép megigézte, s melyet ő komoly doctrínává emelt. Ily módon, hogy az egész történelmi múltat, valamint a bekövetkezendő történelmi jövőt csupa osztályharczokból eredő forradalmakkal töltötte meg. De azért tévedés volna hinni, hogy ő valamely eredeti új szempontból tekintette saját korának forradalmi hangulatát. Ő azt is, amit szemei előtt foyni látott, egészen a SAINT-SIMON szemüvegén köröszűl tekintette, aki már 1802-ben hirdette, hogy a francia forradalom nem egyéb, mint a nemesség, polgárság és a vagyontalanok között folyó osztályharcz. Hasonlóan magáévá tette MARX a fölújult babouvismusnak, illetve blanqui-ismusnak azt a reményét, hogy a jövőben bekövetkezendő forradalom »socialis forradalom« lesz, melyben a vagyontalan osztály (proletariátus) legyőzván a bourgeois-osztályt, új társadalmi rendet fog alapítani. Szóval MARX az alapvető fölfogásokat készen vette át a meglévő francia communista mozgalmakból és socialista elméletekből; de a maga részéről egy sajátos általánosítást toldott hozzájuk, mely a francia jelszavaknak új szint kölcsönzött, a mennyiben érvényességüket az egész világtörténelemre kiterjesztette. A német elmének jellemzetes szenvedélye az, hogy valamely különleges hangulatot vagy irányzatot az »ismus« képzőcske hozzátoldása által általános tanná emeljen, avagy épenséggel philosophiai rendszerre magasztaljon föl. Így csinált MARX a francia osztályharczból egyetemes világtörténetet alkotó osztályharczot s a francia revolútióból egyetemes világtörténetet alkotó revolutionismust. Ez az egyetemes revolutionismus az, amit később ENGELS a »történelmi materialismus« czímen fejteget és divatossá tesz Németországban (s így tehát nálunk is). A szerencsés új czímszalag: a »történelmi materialismus« nagyon alkalmas volt

arra, hogy a marxianus eszméknek francia forradalmi eredetét eltakarja. A németek egyáltalán nagy ügyességet fejtenek ki abban, hogy egyetemes hangzású ismus-ok leple alatt más nemzetek gondolatvilágát kisajátítsák.

A francia socialismus és communismus jelszavainak MARX-féle általánosításában benne rejtett már a nemzetköziség elve is. Mert ha az osztályharcz kiterjesztődött az egész világtörténelemre, akkor ki kellett azt terjeszteni az összes nemzetekre is. MARX tehát általánosító módszere által jutott el híres követeléséhez: »Proletarier aller Länder vereinigt euch!« Hogy ez a követelés ne csak pusztá elmélet maradjon, hanem a gyakorlati törekvés formáját is ölthesse, ahhoz már csak egy kívülről eredő lökésre volt szükség: arra t. i., hogy MARX-ot Franciaországból kiutasítsák. De a »nemzetközi socialismus« első kialakulásához még egy másik' körülmény is nagy mértékben járult hozzá: t. i. MARX-nak a »*Bund der Gerechten*« vagy, mint később nevezték, a »*Bund der Communisien*«-hez való viszonya. Úgy látszik, hogy ez a szövetség, 1840-iki válsága óta, amikor súlypontja Londonba helyeződött át, egyre jobban »internationalis« jelleget öltött, vagyis, jobban mondva, német maradt továbbra is, de maga köré gyűjtött olyan különböző nemzetiségű munkásokat is, kik a nemzetközi érintkezés eszközéül a német nyelvet használták, mint pl. skandinávokat, németalföldieket, magyarokat, oroszokat stb. A szövetség tagsági jegyeire húsz különböző nyelven volt nyomtatva a jelmondat: »Az emberek mind testvérek«. Mindazonáltal nem kell hinni, hogy a szövetségnek valamelyes említésre méltó gyakorlati jelentősége volt, vagy hogy valamiképen előkészítette, illetve befolyásolta a 48-as eseményeket. A míg főbb vezetői Párizsban tartózkodtak, addig a Bund belesodródhatott a »*Saisons*« által szervezett fölkelésbe, de mikor a Bund súlypontja Londonba helyeződött át, elvesztette forradalmi jellegét és »propaganda-társasággá« alakúit át: mintegy jeléül annak, hogy a német ember nem képes forradalmat csinálni, ha nincs közelben francia, aki abba belesodorja. A Bundnak összes történelmi jelentősége – mint említettem – abból áll, hogy már 1848 előtt magáévá teszi MARX fölfogásait és alkalmat nyújt neki nemzetközi socialismusának egy manifestum alakjában való kifejtésére.

Íme, az előbbieken nagyjából föltártam, hogy mely szellemi mozzanatok és milyen külső körülmények vezették MARX-ot nemzetközi socialismusának megfogalmazásához. Jellemző azonban, hogy a MARX-ról szóló rengeteg német irodalomban (s így a magyarban sem) vetődik föl sehol az a kérdés, hogy miképpen és mikor jutott el MARX nemzetközi socialismusának elméleti megalapozásához. E furcsa jelenségnek oka abban rejlik, hogy MARX tanainak első magyarázója, védelmezője, népszerűsítője az a legbensőbb híve és munkatársa, ENGELS volt, aki nem tartotta czélszerűnek a nemzetköziség elvének történeti eredetét firtatni, sőt ellenkezőleg jónak látta, az egész kérdésen észrevétlenül átsiklani, és helyette a »történelmi materialismus«-t, valamint a híres »Mehrwert«-elméletet előtérbe állítani. Es mert ő hallgatott a nemzetköziség elvének fölöttébb kényes tárgyáról: utána hallgatott (ha szabad e kifejezést használnom) az egész többi német irodalom is.

ENGELS-nek mindenképen óvakodnia kellett attól, hogy MARX tanait a »nemzetközi socialismus« cím-szalagja alatt állítsa az olvasó közönség elé s épen erről a legsebezhetőbb oldaláról mutassa be a gondolkozó embereknek. Ha bele bocsájtja vala annak fessegetésébe, hogy MARX miképpen és mikor jutott el a nemzetközi agitatio gondolatához, akkor teljesen föl kellett volna tárnia MARX-nak, valamint saját magának egész élettaktikáját. Hiszen MARX-ék a nemzetköziségen alig értettek egyebet, mint a különböző nemzetiségű munkásoknak német szellemi fensőbbiség alatt való egyesítését. Ismeretes, hogy MARX az »Internationale« alapításakor ravasz számítással mily engedményeket tett a különböző nemzetek különféle árnyalatú socialistáinak, de azután a szövetségzés főállása folyamán (1862-72) miként tört évről-évre mindhatározottabban saját tanainak általános érvényesítésére. Azzal áltatta magát, hogy német dallam szerint tánczoltathatja minden nemzetek munkásvilágát: de természetesen csak annyit érhetett el, hogy egyre nagyobb féltékenykedést keltett a különböző nemzetiségű és árnyalatú munkásvezérekben, főképen pedig BAKUNIN-ban, aki ügyes taktikával fölrobbantotta az »Internationale«-t és így egyszer s mindenkorra véget vetett MARX »nemzetközi« utópista törekvéseinek. Ha tehát ENGELS a marxismust első sorban mint »nemzetközi socialismus«-t akarta volna bemutatni, akkor rész-

letesen be kellett volna számolnia MARX nemzetközi terveinek hajótöréséről s az »Internationale« teljes csődjéről. Ki kellett volna fejtenie, hogy minden hatalmak között, melyek az emberi társadalomban uralkodnak, a nemzeti gondolat a legnagyobb hatalom, s aki ez ellen támad, voltaképpen a természet örök törvényei ellen száll síkra. Ezt kellett volna ENGELS-nek hirdetnie, ha MARX »nemzetközi« törekvéseinek mélyebb elemzésébe bocsájtkozik vala, és így könnyű megérteni, hogy miért hallgatott a socialista »nemzetköziségi« elvnek történeti eredetéről és szomorú végétéről.

De más fontos oka is volt ENGELS-nek, hogy ezen a kényes tárgyon tapintatosan átsiklani igyekezzék. Hiszen láttuk, hogy MARX az ő »nemzetközi socialismus«-ához a francia socialista és communista fogalmak bizonyos speculativus általánosítása által jutott, minél fogva ennek föltárása a marxi s musnak nem csak nagymértékű függését a francia forradalmi szellemtől tette volna nyilvánvalóvá, de egyúttal bevilágított volna MARX speculativus eljárásának mérhetetlen könnyelműségeibe. ENGELS-nek tehát az a föltöbb súlyos kettős taktikai föladat jutott osztályrészéül, hogy egyrészt eltérítse a figyelmet a gyakorlati vereségtől, melyet MARX »nemzetközi« agitatója szenvedett, másrészt pedig, hogy a marxismust mint valamely új és diadalmas társadalmi elméletet, sőt egyenesen bölcsészeti rendszert állítsa a kortársak elé. És meg kell adni ENGELS-nek, hogy ő ezt a kettős föladatot rendkívüli ügyességgel oldotta meg (a DÜHRING ellen intézett munkájában valamint egyéb irataiban) az által, hogy MARX-ot mint materialista bölcsészt mutatta be, aki a materialista természetfölfogást kiterjeszti az emberi társadalomra, illetve az emberi társadalom történelmi fejlődésére. Ezzel a kitűnő fogással nagy mértékben sikerült ENGELS-nek a német tudományos világot a marxismus számára megnyerni, vagy legalább is iránta kedvezőbb hangulatot kelteni. A német tudósok most már nem kellett socialista színben föltűnnie, ha MARX iránt mélyebb érdeklődést tanúsított; hiszen foglalkozhatott vele mint társadalom- s főként mint történetbölcsészszel. És ezt annál szívesebben tette, mert éreznie kellett, hogy az ENGELS-féle világlátásban MARX elmélete egészen német s a francia socialismus-tól független tanrendszerré lett. Már pedig a német tudományosságoknak egyik ki nem mondott, de

annál hívebben követett gyakorlati elve, hogy a német szellemi világot, a hol s a mennyire csak lehet, a francziától függetleníteni, vagy legalább is függetlennek föltűntetni kell. Mi több: az ENGELS világításában olyan szint ölt a marxismus, mintha egyenes ellentéte volna annak a francia társadalom-bölcészetnek, mely SAINT-SIMON-tól és COMTE ÁGOST-tól indult ki. Hiszen ismeretes, hogy e két eszményies lendületű francia gondolkozó a társadalom mindenkori fejlettségi fokát az uralkodó bölcészeti fölfogástól tette függővé, és hogy nevezetesen COMTE, a vallásos, a metaphysikai és positivus bölcészeti fölfogásnak megfelelően, az emberi társadalom fejlődésének is három fokozatát különbözteti meg. Szóval, a francia társadalomtant a bölcészeti eszméknek irányító jelentőséget tulajdonít az emberi társadalom fejlődésének történetében, ellenben a marxismus tele van az »ideológiák« kigúnyolásával és annak hangoztatásával, hogy nem az eszmék alakítják át az emberi társadalmat, hanem az anyagi gazdasági élet az egyedüli való és hatékony tényező minden korok társadalmi mozgalmában, s az úgy nevezett irányító eszmék vagy ideológiák nem egyebek, mint a világot mozgató anyagi gazdasági erőknek az agyakra vetített árnyképei. Érdekes azonban, hogy ENGELS-ék tudommal sehol sem állítják nyíltan szembe a saját materialismusukat SAINT-SIMON és COMTE ideológiájával; pedig semmi kétség, hogy épen oly behatóan tanulmányozták COMTE-ot (1798-1857) mint magát SAINT-SIMON-t. De, úgy látszik, hogy nem akartak COMTE-tal vitába bocsájtkozni, hogy olyan színben ne tűnjenek föl, mintha a COMTE-tal való ellenkezés vezette volna őket saját materialismusuk megfogalmazásához. De minél mélyebben hallgatnak COMTE-ról, annál kevésbé kétséges, hogy általa indítatva törekedett ENGELS a marx-féle socialismusnak olyan szint kölcsönözni, mintha az társadalmi és történetbölcészet volna. A német tudományos világ ezt a törekvést elég jó szemmel nézte, mert még ha ellenezte is a történelemnek materialista fölfogását, mégis örült annak, hogy van német társadalombölcészet, mely gyökereiben HEGEL-re és FEUERBACH-ra mutat vissza. így pl. STAMMLER híres munkáján (Wirtschaft und Recht) is megérzik, mily szívesen mellőzi a francia és angol társadalomtant, és mennyire kapva kap a marx-féle történeti materialismuson, hogy vele szemben a kantianus formalismust érvényesítse. Bizonyos

conservative német egyetemi körök azonban nem fogadják el a »történeti materializmus«-t még vitatkozási alap gyanánt sem, és ezek a »sociológiá«-ról mint tudományról sem akarnak hallani, mert nem bocsátják meg neki francia származását. Lássuk azonban most már közelebbről, hogy mi is volta-képpen az a sokat hánytorgatott »történeti materializmus« és miként jut az kifejezésre MARX-nak híres communista manifestumában.

X.

A communista manifestum sajtóságos kétlelkű irat, mert egyrészt francia forradalmi hangulat hatja át, másrészt egészen a német speculativus gondolkozásmódnak terméke. MARX minden többi írásaiban a német lélek a túlnyomó, ebben az egyben azonban a francia forradalmi szenvedély már-már elnyomja a német elmélkedő hajlamot. Aki figyelemmel olvassa a manifestumot, az, úgy hiszem, igazolva láthatja benne azt a képet, melyet az előbbi fejezetekben MARX-nak felemás írói egyéniségéről rajzoltam. Logikai szempontból tekintve, a communista manifestum elég gyöngé munkát, mivelhogy inkább hangulati egység uralkodik benne, mint valamely világos, következetes gondolatmenet. De, mint lázító irat, kitűnően megfelel céljának, mert fenyegetődzve döngeti a meglévő társadalmi rendet és egyben tudálékos hangjával nagyon imponál a munkás embernek. Tartalmát az az egyetemes revolutionismus alkotja, melyet MARX a francia forradalmi szellemből szűrt le és melyet ENGELS »történeti materializmus«-ként s új világfölfogás gyanánt ismertet. Ezt a történeti materializmust most már a következő pontokban próbálom összefoglalni és bírálatnak alávetni:

1. »Minden eddigi társadalomnak története nem egyéb, mint osztályharcok története.« – MARX revolutionismusának ezt a főtételeit már nagyon jól ismerjük és tudjuk róla, hogy a francia forradalmi osztályharcok szemléletéből általánosítás útján keletkezett. A kérdés most már csak az, hogy van-e annak értelme, ha MARX az osztályharcot a világtörténelem egyetlen tartalma gyanánt iparkodik föltüntetni? Nos, ha csak egy pillantást is vetünk a történelemre, akkor az első, ami szemünkbe ötlük, hogy a történelmi folyamatok tulajdonképeni hordozói a népek, a nemzetek és hogy úgynevezett »társadalmi

osztályok« csakis a nemzeteken belül képzelhetők. Ha nincsenek nemzetek, akkor osztályaik nem is sűrűlődnének és akkor osztályharcokról sem szólhatnánk. Hogy tehát osztályharcok keletkezhesse, annak előzetes feltétele az, hogy a történelemben építő erők is működjenek, melyek nemzeti egységeket állítanak a világesemények színpadára, mert, ha ilyen építő erők hiányzanak és a nemzeti egységek nem szerveződhetnek, akkor osztályok versenyéről vagy harcárai sem lehet szó. Ámde MARX-ra nézve ép az jellemző, hogy ő a történelemben működő építő vagy szervező erőkről tökéletesen megfeledkezik, és hogy ezek reá nézve egyáltalán nem léteznek. Mint a francia forradalom társadalombomlasztó iskolájának növendéke, annyira szerelmes a társadalombontás mesterségébe, hogy ezt a bontást építésnek tekinti, vagy legalább nem is jut eszébe, hogy rombolás és alkotás között kellő különbséget tegyen. De különben is, forradalmi indulattal eltelt munkásoknak nem lehet előadásokat tartani a társadalomban működő építő vagy alkotó erőkről. A lázító mesterségnek szükségszerű következménye, hogy rombolást kell hirdetni és a rombolást kell igazolni. Es lehet-e a rombolást jobban igazolni, mintha azt állítjuk, hogy mindig csak ez folyt és hogy a világtörténelemnek nincs is egyéb tartalma? Lehet-e az osztálygyűlöletet és osztályharcot jobban igazolni, mintha elhittjük, hogy az egész történelem csupa osztályharcból állott.

MARX tehát, mint demagógus, nagyon következetesen jár el, ha a világtörténetet csupa osztályharcokból állónak hirdeti. Mert a szenvedélyek lélektanának sarkalatos tétele, hogy minden szenvedély az egész világot betölteni iparkodik más egyebet nem tűr maga mellett. A szerelmi szenvedély tetőpontján pl. az egész világ merő szerelmi mámor; a halálvágy tetőpontján a mindenség mérhetetlen temető és így tovább. A forradalmi önkívület tetőpontján az egész világtörténelem semmi egyéb, mint kizsárolt emberek lázadása zsarolóik ellen, vagy tudálékosan kifejezve: semmi egyéb, mint örökös osztályharc. Ámde aki nem esik forradalmi önkívületbe, hanem eszméletének ura marad, az világosan látja, hogy szünettelen lázadások nem hozhatnak létre nemzeti életet, vagyis pusztán osztályharcok nemzeti művelődést nem teremhetnek. Pusztán társadalombontás által társadalmak nem jöhetnek létre és nem állhatnak fenn.

Rómát nem lehet fölszántani, mint azt CORIOLANUS kívánja, ha előbb Rómát föl nem építették. Nyilvánvaló logikai képtelenség tehát azt mondani, hogy a világtörténelem nem tartalmaz egyebet, mint osztályharcot.

Merem mondani, hogy MARX maga sem vette komolyan ezt a tételét, mert nem vonja le sehol annak szigorú következményeit. A politikai történelem mindenik lapján ugyanis nemzeti háborúságokkal találkozunk: már pedig szabad-e ezeket »osztályharcoknak« minősíteni? Osztályharcok voltak-e az assyrok, babyloni népek, zsidók, egyiptomiak, perzsák, görögök, rómaiak, karthágóiak stb. háborúságai? Ha a világtörténelem csupa osztályharcokból állana, akkor természetesen ezeket a háborúkat is osztályharcoknak kellene tekintenünk. De mit jelentene ez? Azt, hogy ami a világtörténelemben nemzetek és államok háborújának tűnik föl. a mögött a mélyebbre látó szem számára nem rejlenek egyéb, mint gazdasági érdek sugallta osztályharcz. Más szavakkal: az úgynevezett »nemzeti« élet valójában csak látszat, csak szemfényvesztés, mely gazdasági osztályérdek leplezésére szolgál. Ha pl. a francziák francziáknak, a németek németeknek tartják magukat, akkor ez merő »ideológia«, kegyes önámítás, mert igazi realitással csakis a gazdasági osztályérdek bírnak, melyek itt német, amott francia álarcot öltenek, hogy egymást eltiporhassák. E fölfogáshoz képest a nyelvek különfélesége is csak valamely osztályérdek sugalma folytán jöhetett volna létre. Ma is tapasztaljuk, hogy a tolvajok – nyilván gazdasági osztályérdekből – külön tolvajnyelvet alkotnak maguknak: valószínű tehát, hogy Ádám és Eva ártatlan ősbeszédjéből tolvajnyelvekként különültek széjjel a későbbi nyelv-változatok. A történelmi materializmus elméletéhez méltó fölfogás volna ez! De MARX, mint mondom, a nemzeti különbségekkel szemben nem meri levonni álláspontjának szükségszerű következményeit. Nem meri határozottan hirdetni, hogy minden nemzeti különbség csalárd látszat, mely pusztán gazdasági osztályérdeket takar: pedig nem egy kijelentésében, forró kása gyanánt, ép ezt a fölfogásmódot kerülgeti. A vallási különbségekről azonban kímélet nélkül hirdeti, hogy azok pusztá díszítmények, melyek mögött a gazdasági élet különböző fejlődési fokai rejlenek. Az ó-kori keleti népeknek csereberéje még egyszerűbb volt: ehhez képest isteneik is megfog-

hatóbbak; de minél jobban bonyolódik és finomul a népek csere-beréje, annál elvontabbak lesznek isteneik. Magának a pénznek istenítése pedig mint zsidóság (illetve kereszténység) jelentkezik. (Lásd: »Das Kapital« I. k. IV. kiad. pag. 48, 49, 374, 375.). Miként a vallási, úgy a nemzeti különbségeket is gazdasági tényezőkre kellett volna visszavezetnie: de ebben az utóbbi kérdésben elhagyta bátorsága. Pedig hic Rhodus, hic salta! Mert ha a nemzeti különbségek nem pusztá ideológiák, nem álarczú megjelenései rejtett gazdasági osztály érdekeknek, hanem élő valóságok, melyek természetük törvényei szerint fejlődnek, akkor a világtörténelemnek pusztá osztályharczokra való visszavezetése képtelen phrasisnak bizonyult.

Egyébaránt úgy veszem észre, hogy a socialisták nem helyeznek valami súlyt a világtörténelemnek pusztá osztályharczokból való magyarázatára. Tudtommal nem írnak, nem szerkesztenek híveik számára világtörténeti kézikönyveket, melyekben a történeti események csupa osztályharczokból volnának ki-magyarázva. Hatvan év telt el a communista manifestum megjelenése óta, de a marxista írók nem nagyon erőlködtek mesterük fölfogását világtörténeti munkák megírásával beigazolni. Pedig az egész művelt világ nagy hiányát érzi a jó világtörténeti könyveknek. Hát hol maradtak a történeti materialismus nagygarú hívei? Hiszen, ha van a történeti materialismusban igazság, akkor ennek segítségével egészen új világitásba lehetett volna helyezni az emberiség történetét. Ámde nyugodtak lehetünk az iránt, hogy a történeti materialismus igazolására sosem fog világtörténelem íródni, mivelhogy ilyen alapon a történelemnek csak paródiája állhatna elé, még pedig olyan paródiája, mely a »történeti materialismus«-t örök neveltség tárgyává tenné.

2. Úgy látszik, hogy az évek folyamán MARX maga is megérezte, hogy pusztá osztályharczból világtörténetet fölépíteni nem lehet. Gondolkozásának ez a főtétele ugyanis észrevétlenül lesiklik első helyéről és csak a második helyet foglalja el. Első helyre az a tétel jut, hogy a világtörténelem lényegében véve gazdasági termelési folyamat és hogy minden egyéb, ami a történelemben eléadódik, csak következménye, viszfénye, »reflex«-je a termelési folyamatnak. MARX elmékedéseiben tehát két gondolat versenyez egymással az elsőbbségért: még pedig két olyan gondolat, melyek közül az

egyik a másiknak antagonistája. Ha ugyanis azt mondom, hogy a társadalmi életnek s egyáltalán a történelemnek lényegét a gazdasági termelési folyamat alkotja, akkor ennek az állításnak nincsen forradalmi jellege, mert elismerem, hogy vannak építő erők, melyek a társadalmi együttélést lehetővé teszik: hiszen ha valaki gazdasági termelő munkát végez, akkor ezzel a cselekvőleges munkájával a társadalmi életközösség fönntartásához, kiépítéséhez járult hozzá. Ha ellenben azt mondom, hogy a társadalmi élet s egyáltalán a történelem merő osztályharcból áll, akkor ezzel a tétellel nyilván a meglévő társadalmi rend folytonos megbontására helyeztem a súlyt. Mert mit jelent ez a szó »osztályharc« MARX szótárában? Jelenti azt, hogy a kizsarolt társadalmi osztály föltámad zsarolói ellen s hatalmukat megtörni, maga úrrá lenni iparkodik.

Már most ha MARX szellemi fejlődésmenetét nyomon kísérjük, azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy a 48 előtti és 48-as években gondolkozásában az első helyet az osztályharc, a másodikat pedig a gazdasági termelés foglalja el. A forradalom lezajlása után azonban, a reactio évtizedében, mikor MARX már véglegesen Londonban telepedett le, nyilván angol behatás alatt, egyre jobban elmélyed gazdaságtani tanulmányaiba, minek következtében észrevétlenül a gazdasági termelési folyamat lép érdeklődésének előterébe, míglen az osztályharc minden föltűnés nélkül a második helyre nem szorul le. Valószínű, hogy MARX maga sem adott magának számot gondolatvilágának eme csöndes, de annál jelentősebb átalakulásáról: írásaiból azonban ezt az átalakulást a figyelmes összehasonlító elég könnyen állapíthatja meg. A communista inanifestumban (1848) ugyanis az osztályharc elvével nyitja meg fejtegetéseit; ellenben »Zur Kritik der politischen Oekonomie« (1859) című munkájában a gazdasági termelési folyamatból indul ki és ebből származtatja le még az osztályharc elvét is.

Ha tehát ENCELS azt mondja, hogy MARX már 1845-ben készen volt történeti materialismusával, akkor kissé fölületesen tárja elénk MARX eszméinek fejlődési folyamatát. Nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni, hogy MARX történeti materialismusának egy oroszlánbőrű, vagyis forradalmi, és egy báránybőrű, vagyis bölcsészeti alakja van. Parisban és Brüsszelben MARX a forradalom igézete alatt állott: ekkor fogalmazza meg

történelmi materialismusának oroszánbőrű alakját »Das kommunistische Manifest« címen. Londonban ellenben egészen közgazdaságtani bűvárrá lett, és ekkor áll elé tanának báránybőrű alakja főntemlített gazdaságtani munkájának előszavában. A manifestumban a világtörténelem hősei gyanánt még a társadalmi osztályok szerepelnek, és csak az ő harcukon belül érvényesülnek a gazdasági indítékok. »Zur Kritik der polit. Ökonomie« című munkájában ellenben a világtörténelem hőségé maga a gazdasági termelési folyamat lett, elannyira, hogy ennek a folyamatnak válságaiból születnek meg maguk az osztályellentétek és osztályharcok is.

Ezzel a megfigyeléssel eljutottunk vizsgálódásunk ama pontjához, mikor egy hirtelen pillantással MARX-nak egész szellemi útját áttekinthetjük. Speculatióinak történetében három szakaszt különböztetünk meg, melyeket három igen egyszerű formulával jellemezhetünk. E három formula a következő:

- a) A világtörténelem dialektikai folyamat. (Berlin.)
- b) A világtörténelem osztályharez. (Párizs.)
- c) A világtörténelem gazdasági termelési folyamat. (London.)

Így tükröződik három világváros szelleme és háromféle nemzeti művelődés idomító hatása MARX elmékedéseiben és tanulmányaiban. Látni, hogy gondolatvilága nem belülről fejlődik, hanem kívülről való ráakódások által. Gondolkozásmódjának legbensőbb titkos formáit a hegeli dialektikából veszi kölcsön; de azért francia és angol hatás alatt sok pozitivisták és empiristák törekvés ragad rá. Ami pedig gondolatvilágának tartalmát illeti, a francia forradalomból az osztályharcz elvét teszi magáévá. A gazdasági élet egyoldalú túlbecsüléséhez már régtől fogva hajlott, de ez a hajlama csak angol befolyás alatt jutott véglegesen túlsúlyra.

Legközelebbi föladatunk most már annak megállapítása, hogy miként és mikor jutott el ahhoz a fölfogáshoz, hogy a világtörténelem lényeges tartalmát a gazdasági termelési folyamat alkotja és hogy minden egyéb csak ennek a folyamatnak az agyakra vetített viszfénye, vagy, ha úgy tetszik, csak önámítás. Első tekintetre látni, hogy ez a tétel is csak amolyan vakmerő speculativus általánosítás, minő az egyetemes osztályharcz volt. MARX ismét csak azt általánosította, a mit a francia forradalmi szellem eléje tárt. Hiszen tudjuk,

hogy a francia kommunisták, babouvisták, blanquiisták stb. azzal különböztették meg magukat a forradalom köztársasági pártjától, hogy míg emezek csak alkotmányváltoztatásra törtek, csak politikai forradalmat akartak csinálni, addig a kommunisták a gazdasági termelési rendszernek s az összes történelmi tulajdonviszonyoknak tökéletes fölforgatását tűzték ki cél gyanánt. A legutolsó babouvista napszámos is azt vallotta, hogy jogrend, államrend, politika, tudomány, vallás stb. mind csak sallang, cziczoma, szemfényvesztés és komoly jelentősége csak a gazdasági életnek, az egyenlőségi elv alapján való rendezésének van. Az igaz, hogy a francia kommunisták nem terjesztették ki ezt az elvüket az egész világtörténelemre, mert nem a múlttal, hanem a jövővel törődtek. S meg kell adni MARX-nak azt, hogy általánosító szenvedélyében a francia kommunistákat mérhetetlenül fölülmulta. A francia kommunisták azzal voltak eltelve, hogy világtörténetet csináljanak: MARX ellenben inkább elmélkedni akart a világtörténelem fölött. A francia kommunisták csináltak is véres osztályharcot, s MARX ettől annyira el volt ragadtatva, hogy elméletileg az osztályharcot mindjárt az egész világtörténelemre érvényesnek mondotta ki. A francia kommunisták életüket áldozták föl azért a képtelen gondolatért, hogy a gazdasági életet emeljék az egész társadalmi élet egyetlen komoly tényezőjévé, s MARX ettől annyira el volt ragadtatva, hogy a gazdasági szempontnak egyeduralmát elméletileg menten az egész világtörténelemre érvényesnek nyilvánította. Szóval, amily tüzesek voltak a francziák a tettekben, oly tüzes volt MARX az általánosításban. És ez az ideológus német ember indított rettenetes elméleti háborút az ideológia ellen! Hát nem kacagató látvány ez?

Ámde ne tekintsük azt, hogy micsoda speculativus általánosító úton jutott el MARX a gazdasági élet egyeduralmához, és vizsgáljuk egészen tárgyilagosan magát az elvet, hogy tudományos értékét tisztázhassuk. Nyilvánvaló, hogy ezt az elvet mindenki fönn tartás nélkül a magáévá tehetné, ha megállapodhatnánk abban, hogy a »gazdasági élet« kifejezéssel a társadalom összes életműködéseit fogjuk megjelölni. Csakhogy akkor az elv merő tautológiává lenne, mert akkor csak azt fejeznék ki, hogy a világtörténelem a társadalmi életműködések

összességét magában foglalja. Valóban, a marxisták fokozatosan odajutottak, hogy a gazdasági termelés fosaimat addis tágították, amíg már-már mindenféle társadalmi mük működését magába ölel. Így pl. a jó KAUTSKY a gazdasági körülmények közé számítja az összes technikát, technikai és természettudományokat, valamint a matematikát is. És így remélhetjük, hogy az idők folyamán lassacskán akadnak majd fennkölt lelkű socialisták, akik az összes tudományok létjogát elismerik, besorozván őket a »gazdasági körülmények« közé.

A gazdasági materializmusnak csak úgy lehetne értelme, ha a »gazdasági termeléssel« csak egyikét a társadalmi életműködéseknek jelöljük meg, még pedig azt, mely valamennyi többinek talapzatául szolgál, s ha a többi életműködések mind »ideológiák« vagy »fölső építmények« neve alatt foglalhatjuk össze. Ha tehát a gazdasági materializmus komoly tudományos elmélet akar lenni, akkor mindenek előtt szigorúan körüi kell írnia, hogy mi is az a gazdasági életműködés s hogy miben különbözik egyenként a társadalom többi ideális jellegű életműködéseitől. Ámde MARX ezt a tudományos föladatot inég csak föl sem fogta; még csak körülhatárolni sem törekedett a társadalom egyes életműködéseit, nevezetesen a gazdasági, jogi, politikai, tudományos, vallási stb. életet, és így annál kevésbé állapíthatta meg mindezeknek egymáshoz való viszonyát, egyiknek a másiktól való, illetve valamennyinek egymástól való kölcsönös függését. Ama nagy társadalomtani föladat előtt állott, hogy a társadalmi életműködések főirányait – majdnem azt mondanám méreteit – meghatározza, tudományosan jellemezze, egymás közötti kapcsolataikat rendszeres kutatásnak alávesse: de még magát a föladatot sem ismerte föl, nem hogy megoldásához komolyan hozzányúlt volna. Csak egy zavaros és gyermekes metaphora lebegett előtte, amennyiben a gazdasági életet »alsó építmény«-nek, a jogot, politikát, erkölcsöt, vallást, tudományt stb. fölső építménynek vagy emeleteknek képében szemlélte. Más társadalombúvárok legalább oda jutottak, hogy az emberi társadalmakat szervezetekhez hasonlítsák, a mely hasonlatnak az a jó oldala volt, hogy akik vele éltek, nem beszéltek alsó építményről és emeletekről, mivelhogy az élő szervezetnek életműködései egymást kölcsönösen föltételezik. Tessék valamely emlős állat szervezetét úgy elkép-

zelní, hogy csontrendszere nincs, vagy hogy izmai nincsenek, vagy hogy idegrendszere hiányzik! Hol van az ilyen állatnak szervezetében az alsó építmény, hol az első és a második emelet? Csak olyan merően tagadó elme, minő a MARX-é, melynek semmi érzéke nem volt az eleven élet iránt, lelhetette örömét az olyan anorganicus hasonlatban, minő a társadalmi életműködéseknek alsó és felső építménye. A társadalomnak organismushoz való hasonlítása továbbá azzal a haszonnal is járt, hogy a társadalom szellemi életműködéseit mindenki önkéntelenül az idegrendszer működéséhez hasonlította, és így senkinek sem jutott eszébe a társadalom szellemi életét agyrémmek vagy önámításnak mondani. Mindenki olyan fontosnak tartotta a szellemi életet a társadalomra, a milyen nélkülözhetetlen az idegrendszer valamely állati szervezetre nézve. De a történelmi materialismus a társadalom szellemi életét az »ideológia« néven gúny tárgyává tette és az agyrém színében tüntette föl, aminek ugyanannyi értelme van, mintha valamely szervezet idegrendszerét és idegműködését csúfolnám ki vagy mondanám merő látszatnak, csalképnek. És miféle gondolkozásmód az, mely a gazdasági életet merően »materialis« jellegűnek tekinti? Hát a gazdálkodás nem kivan ítélő erőt, elmemunkásságot? Ki annak a megmondhatója, hogy mennyi erkölcsi erő, tudomány és lángész nyilatkozik meg egy nemzet gazdasági termelésének rendszerében? Igaz, hogy a közzgazdálkodás a nemzet anyagi fönmaradására és anyagias virágzására irányúi, de hol az a gyakorlati tevékenység, melybe nagyobb szellemi tőkét kellene belevinni, mint épen a gazdálkodásba. A történelmi materialismus tehát akarata ellenére a gazdasági életnek kutyául lebecsülését hirdeti, mikor azt pusztán materialis jellegűnek tünteti föl és a szellemi erőt, mely annak lényegét alkotja, semmibe sem veszi.

Jellemző, hogy MARX a »gazdálkodás« fogalmát még csak közelebbi vizsgálatra sem méltatja, minélfogva történelmi materialismusában a technikai és gazdasági életműködések föl-tűnően összeszavarva jelentkeznek. Első tekintetre látni, hogy az a munka, melyet valaki mesterségénél fogva végez (pl. ácsmunka, takácsmunka stb.) magában véve még nem »gazdasági« munka, minélfogva az ilyen munkának elmélete nem a gazdaságtanba, hanem a műszaki ismeretek vagy tudományok körébe

tartozik. A technikai munkán túl kezdődik csak el a tulajdonképeni gazdálkodás, mely abból áll, hogy valaki az ő termelését és fogyasztását tervszerűen beiktatja a nemzeti élet köztermelésének és közfogyasztásának rendszerébe, még pedig oly módon, hogy ebből a közösségre és ennél fogva magára nézve is a lehető legnagyobb anyagi jó származzék. Ez legalább a helyes egyéni gazdálkodásnak ideálja. Nyilvánvaló tehát, hogy a tulajdonképeni gazdálkodási munka, melybe a technikai munkát bele nem számítjuk, első sorban a lélek tervező és szervező tehetségeit veszi igénybe, s mint ilyen lényegesen szelleminek mondható, úgy hogy azt MARX bátran az »ideológiák« közé sorozhatta volna. Ami pedig a társadalom technikai életműködését illeti, az ugyan óriás mértékben követeli a testi munkát, de nem nélkülözheti a szellemi munkát sem, és minél magasabb jellegű, annál jobban át kell szellemüimé. Szóval, csak a speculatív elme, mely az életvalósággal egyáltalán nem törődik, állíthatja, hogy az egyik irányú társadalmi életműködés merően materialis jellegű, a többi pedig pusztán »ideológia«.

Minél behatóbban vizsgáljuk tehát a »történeti materializmus«-nak nevezett elméletet, annál inkább kitűnik, hogy az voltaképpen csak amolyan jelszó, melynek tudományos tartalma nincs, de a melylyel az alantas hajlandóságú tömegeket meg lehet nyerni. MASARYK a marxismusról szóló munkájának harmadik fejezetében (pag. 92-168.) igen szépen mutatja ki az idézetek sorozatával, hogy MARX és ENGELS mennyire erőlködnek valamely határozott megfogható értelmet önteni abba a gondolatba, hogy a gazdasági termelési erők állapítják meg egyedül a világtörténelem folyását, és hogy minden újabb nyilatkozatuk ebben a főkérdésben mennyire ingadozó, szertefolyó, az idő folyamán átalakuló, míg végül oda jutnak, hogy a szellemi tényezőknek is kénytelenek irányító hatást tulajdonítani a történelem folyására. De hát akkor miért kellett oly nagy hűhóval hirdetni világra szóló fölfedezés gyanánt a történelmi materializmus elméletét? E kérdésre nagyon világos választ olvashatunk ki ENGELS-nek egy értelmezéséből, melyet a történeti materializmusról megfogalmazni próbált: »A történelem materialista fölfogása abból a tételből indul ki, hogy a társadalmi rendnek alapját a termelés, s ezzel kapcsolatban a termények kicserélése alkotja; s hogy mindenik a történelem

színpadán föllépő társadalomban a termények szétesztódása s ezzel kapcsolatban a társadalomnak osztályokra vagy rendekre való tagozódása tisztán attól függ, hogy ama társadalom mit termel, hogyan termel s hogyan cseréli ki terményeit. E szerint a társadalmi élet változásainak, a politikai átalakulásoknak végső okai nem keresendők az emberek agyában, nem keresendők az örök igazságba és igazságosságba való mélyebb s mélyebb belátásukban, hanem tisztán csak a termelési és kicserélési mód változásaiban: vagyis nem keresendők a filozófiában, hanem csakis az illető korszak »oekonomiájában«. (Herrn EUGEN DÜHRING'S Umwälzung der Wissenschaft von FRIEDRICH ENGELS. 6. kiad. Stuttgart 1907. pag. 286.) Ime, itt már szembetűnő, hogy MARX-ék a COMTE sociológiájával való ellenkezési víszketegből állítják föl a »történelmi materialismus« formuláját. COMTE ugyanis a filozófiát teszi meg az emberi társadalom életének legfőbb irányító tényezőjévé. Az emberi társadalom fejlődését első sorban az emberi szellem fejlődésének története állapítja meg. »L'ordre intellectuel est la première base indispensable de tout ordre véritable« (Cours de philosophie positive. IV. köt., 3-ik kiadás 1839. pag. 138). Ennélfogva nem győzi eléggé hangoztatni, hogy a ki társadalmi intézményeket meg akar változtatni, annak mindenekelőtt a meggyőződések, a fölfogások átalakítására kell törekednie: »réorganiser d'abord les opinions, pour passer ensuite aux moeurs et finalement les institutions« (Id. munka. VI. 521.) A philosophia COMTE szerint fontosabb a politikánál, fontosabb a művészeteknél is; hiszen ismeretes az a követelése, hogy pozitívista bölcsészek, mintegy pápák gyanánt, a legfőbb szellemi tekintély képviselői legyenek az emberi társadalomban.

Mikor MARX-ék a nemzetközi socialista izgatás terén hajótörést szenvedtek, jónak látták a társadalombölcsészet révén menedéket keresni. COMTE positivismusa és főként társadalomtana akkoriban MILL és mások közvetítése által nagy hatást gyakorolt nem csak Angliában, de a szárazföldön is, úgy hogy MARX-ék részéről a lehető legügyesebb taktika volt. némely töredékes gondolatainknak, aphorismáinknak olyan színt kölcsönözni, mintha egy materialista jellegű társadalom- és történetbölcsészetet alkotnának. Ha COMTE szerint a szellemi élet, a filozófiai fölfogások szerint igazodik a különböző történelmi

korszakok társadalmának minden többi életműködése, akkor ezt a tételt csak meg kell fordítani, valahogy a feje tetejére állítani, hogy új társadalombölcészlet keletkezzék. Így támadt MARX-ék olcsó szólásmódja, hogy nem a szellemi élet, hanem az »anyagi« élet szerint kell igazodnia a társadalom minden életműködésének. Ezt az »anyagi« életet elnevezték termelésnek, technikának, oekonomiának, termények kicserélésének stb. holott szembetűnő, hogy mindezek szellemi élettől teljességgel át vannak hatva, szellemi élet nélkül nem létezhetnek, a szellemi élet kifejlődésétől a legnagyobb mértékben függenek. De merész és vállalkozó elmék ilyen csekélységekkel nem törődnek: a földolog, hogy sikerűit hangzatos jelszót kovácsolni, melylyel a tömegek gondolkozását meg lehet bontani. Az anyagi élet, az oekonomia egyedüli ura a társadalmi élet minden mozzanatának: maga a bölcészlet is csak az oekonomiai élet visszénye, úgy hogy a gazdasági élet termi magából a bölcészeti rendszereket. MARX megengedi magának a tréiát, hogy DESCARTES-nak azt a fölfogását, hogy az állatok csak gépek, korának gazdasági életéből akarja leszármatatni. A középkor ugyanis egyszerűbb termelési viszonyainál fogva az állatban még segítőtársat látott, de DESCARTES már a fejlettebb kézműipar (manufactura) szemüvegén körösztil tekintette az állatvilágot, minélfogva az állatok neki gépekként tünnek föl. Ez a példa szemlélteti legjobban, hogy mi is voltaképen az a történeti materialismus. Kár, hogy MARX a többi bölcészek tanait nem helyezte ilyen elmés materialista világításba. Kár hogy LOCKE elméletét a testek elsődleges és másodlagos tulajdonságairól nem vezette vissza a XVII. század ipari viszonyaira. Különösen érdekes lett volna megtudni, hogy a derék BERKELEY, cloynei püspök, ama híres elve, hogy anyag nem létezik, miként származtatható le korának gyáripari viszonyaiból. Fájdalom, attól is elestünk, hogy LEIBNIZ monadológiáját, KANT apriorismusát koruk gazdasági életéből levezetve és kifejlesztve élvezhessük: de remélhetőleg akad még MARX-nak valamely utódja, aki, mesterének nyomdokaiba lépve, a bölcészlet egész történetét a gazdasági viszonyok átalakulásából fogja kimagyarázni. Mert nem csekély gyönyörűség volna részletesen kifejtve látni, hogy pl. a tőzsdei árfolyamok ingadozásai, miként vezetnek elemi kényszerűséggel új philosophiai rendszerek keletkezéséhez, s

miként nyilatkoznak meg új csillagászati, természettani, vegyület-tani, élettudományi stb. igazságok fölfedezésében. Tekintve korunk logikai perversitását, semmi kétség, hogy az ilyen »bölcsészettörténelem gazdaságtani alapon« nagy gazdasági sikert érhetne el. És minthogy marxista álláspontból a könyvek végső elemzésben csakis gazdasági okokból íródnak, érthetetlen, hogy a jelzett, szép anyagi sikert ígérő könyv miért késik még mindig az éji homályban.

3. Érzem, tudom, hogy a gazdasági tényező egyeduralmának elvétől az emberek milliói teljesen át vannak hatva. S megvallom, hogy nem akadok fönn ezen, nem is tudom rossz néven venni azoktól, akik teljesen elmerültek a napi életnek anyagias czélokért való harczába, hogy az anyagiasság válik halványukká, kizárólagos imádatuk tárgyává. De az, megvallom, kissé különösen érint, hogy világboldogító emberek, kik socialistáknak és communistáknak nevezik magukat és olyan színben akarnak mutatkozni, mintha az emberiség javáért fáradoznának, azt a szatócs-, vagyis inkább azt az uzsorás elvet hirdetik, hogy a szellemi élet csak »ideológia,« és hogy a gazdasági termelési folyamat egyetlen való tényezője a világtörténelemnek, úgy hogy amit bölcsészeinek, tudománynak, vallásnak nevezünk, az mind csak álarczú megjelenése egy mögötte lappangó gazdasági érdekjátéknak, vagyis inkább érdekharcznak. Mondom, ha ezt Shylock hirdetné így, azt nagyon stílusszerűnek tartanám; ámde abban mégis csak valamely szembetűnő visszásság rejlik, hogy akik »communisták«-nak tekintik magukat és a fraternité elvéből indulnak ki, ugyanoda jutnak, a hová, nézetem szerint, csak uzsorás lelkek juthatnak. Vizsgáljuk tehát közelebbről ezt a visszásságot, hogy azt a lelki talányt, mely benne rejlik, valamiképpen megfejthessük.

Láttuk, hogy MARX tulajdonképen antagonista gondolatot egyesít az ő történeti materialismusában: az osztályharcz elvét, mely tisztán forradalmi és a gazdasági élet egyeduralmának elvét, a mely, magában véve, s az osztályharczot nem tekintve, éppenséggel nem forradalmi elv. Sőt mondhatnók, hogy az az emberosztály, melyet MARX a »bourgeois« czímen jellemez, a legnagyobb mértékben magáévá teheti és talán teszi is a gazdasági tényező bálványozásának gondolatát. Mert lássuk csak, hogyan jellemzi MARX communista manifestumában a bourgeois-osztály embereit:

»Mindenütt, a hol a bourgeoisie uralomra jutott, szétrombolta a feduális, patriarchális, idylli viszonyokat. Ez az osztály kíméletlenül szétépte ama tarka feduális kötelékeket, melyek az embert természetes fölebbvalóihoz fűzték s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a csupasz érdeket, az érzéstelen »kézpénzfizetés« elvét. A vallásos rajongásnak szent elragadtatásait, a lovagi lelkesedést, a nyárspolgári érzelmeségét mind belefulladásztotta önző számításainak jéghideg vizébe. Az emberi méltóságot csereértékké változtatta és számtalan szerződéses, becsülettel szerzett szabadság helyébe az egyetlen lelkiösmeretlen kereskedelmi szabadságot tette. Más szavakkal, a vallásos és politikai illúziókkal fátyolozott kizsákmányolást a nyílt, a szemérmetlen, az egyenes és rideg kizsákmányolással helyettesítette. – A bourgeoisie minden hivatást, melyhez az előtt hódolattal, kegyes félelemmel tekintett föl az ember szent nimbusától megfosztotta. Az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét fizetett bérmunkásaivá alacsonyította le.« (Das Kommunistische Manifest. 7 kiad. Berlin, 1906. pag. 25.).

Íme, ez MARx-nak a »bourgeoisie« ellen emelt vádja, melyet hívei, a munkások százezrei, mindennap, mint valamely zsolttárt, ima gyanánt morzsolgatnak. De ha közelebről tekintjük ezt a vádat, röviden úgy fejezhetjük ki, hogy a »bourgeoisie« föltétlen gyakorlati híve a történelmi materialismusnak, a gazdasági élet egyeduralmi elvének. Mert ha ez az emberosztály szétépte ama kötelékeket, melyek az embert természetes fölebbvalóihoz fűzik, és nem ismer más kapcsot mint a csupasz érdeket s a lelketlen kézpénzfizetést, akkor nyilvánvalóan arról tesz tanúbizonyságot, hogy az emberiség életében kizárólag a gazdasági tényezőnek tulajdonít jelentőséget. Ha ez az osztály önző számítás jéghideg vizébe fojtja a vallásos érzés bensőségét, a lovagias nagylelkűséget, a nyárspolgári érzélgősséget, akkor szembeűnően a történelmi materialismusnak azt az alapelvét viszi köröszűl, hogy ezek a nemesebb érzésmódok mind csak álarczú megjelenései a mögöttük lappangó gazdasági önérdeknek. És ha az az osztály árúczikké teszi az emberméltóságot, megfosztja nimbusuktól a munkaköröket és élethivatásokat, melyekhez tisztelettel kellene föltekintenünk, és bérszolgájává teszi az orvost, a jogászt, a papot, a költőt s a tudomány emberét: akkor ezzel csak marxista gondolkozásmódjáról tesz meglepően fényes tanú-

bizonyosságot, a mennyiben tetteivel hirdeti, hogy a szellemi életnek nincs valósága, hogy az nem mozgató tényezője a társadalmi életnek, hanem csak hiú, csalóka viszfénye az egyedül való, világmozgató gazdasági termelő erőnek.

MARX tehát azt a lelketlen (materialista) életfölfogást lobbantja szemére a »bourgeoisie«-nak, melyet ő maga hitvallásként hirdet a proletariátusnak. Vagyis azt a gondolkozásmódot állítja pellengérré, melynek ő maga az apostola. Első tekintetre hihetetlennek látszik, hogy gondolkozó ember ilyen példátlanul rikító önellentmondásba keveredhessék; ámde kár volna e fölött megbotránkozunk; inkább értsük meg, hogy MARX-ot az ő kivételes életkörülményei, az ő súlyos életharcza, az ő rettentő külső és belső hányatottsága nagy mértékben kiforgatták önmagából. Hiszen láttuk, hogy a meglévő társadalmi rendnek izent háborúja mögött ott lappang az ő saját alanyi benső háborúsága. Így pl. lándzsát tör ugyan a zsidó emancipatio mellett, de kajánul megrágalmazza a zsidóságot (s ezzel együtt a kereszténységet), hogy istene a pénz. Nem egy kirohanását idézhetném a zsidó pénzeszsák és a zsidó irodalom ellen; mégis, e támadásaival csak azt a benyomást kelti, mintha önmagát harapná, marná, sebezné meg. És mint a hogy hadi lábon áll zsidó voltával, azonképen németségével is. Az ő »nemzetközisége« határozott támadást jelent a n e m z e t i egyéniségek létezése ellen, mégis számos írása és egész élete tanúbizonyosságot tesz róla, hogy öntudatlanul, de gyakran egészen tudatosan a német nemzeti művelődésért lelkesedett, sőt, mint már mondtam, bizonyos értelemben eszményies hazafi is volt. De a legfurcsább a dologban az, hogy bensejében nemcsak zsidósága és németsége, hanem egyben bourgeois volta ellen is föl van háborodva. Mert, ha szüleinek házát, neje származását, saját családi és baráti összeköttetéseit tekintjük, akkor őt a rajnavidéki fölvilágosodott »bourgeoisie« egyik igen tipusos képviselőjének mondhatjuk. Csakhogy ő a bourgeoisinak, hogy úgy mondjam, Coriolanus lett. Ámde, valamint Coriolanus, a volscusok élén és Róma ellen harczba szállva, mégis csak a legigazibb rómaiak egyike maradt: azonképen MARX is, noha minden írása és tette egyetlen hadjárat a »bourgeoisie« ellen, mégis alapjában véve teljesen bourgeois szabású elme volt, ki az emberi dolgokat önkéntelenül és legszívesebben a gazdasági nézőpontból szemlélgette és ítélte meg.

Nem akarnám, hogy félreértsenek. Nem azt mondom én, hogy MARX-ot az ő magánéletének gyakorlati vonatkozásaiban a gazdasági érdek vezette: ellenkezőleg, tudjuk róla, hogy v épenséggel nem ragaszkodott anyagi javakhoz, hogy nagyon is lenézte a pénzt, s hogy tisztakezű, áldozatra kész ember volt. En itt nem MARX-tól, a magánemberről, hanem pusztán az elvont gondolkozóról beszélek, aki csak akkor volt igazán elemében, ha a »Waare« és a »Geld«-ről elmélkedhetett. Ezek-től a gazdaságtani alapfogalmaktól úgy meg van ihletve, mint költő a Múzsától, mint bölcsész az Istenségtől. De csak elméletileg szerelmes a gazdaságtani szempontba, gyakorlatilag nem: sőt a gyakorlatban gyűlölni tudja azt, ami elméletileg mámorba ejti. Innen van, hogy ő, aki valódi megtestesülése a bourgeois-szellemnek, egész életén körösztil a »capitalista termelési rendszer« ellen folytat kérlelhetetlen háborút. Csak ha a bourgeoisie-nak Coriolanus-át ismertük meg benne, csak akkor nyertünk bepillantást szívének, lelkének középebe.

Így hát lélektanilag megfejtettük, érthetővé tettük azt a képtelen önellentmondást, melybe »történelmi materialismusa« által keveredett. Értjük, hogy ugyanaz a MARX, aki kérlelhetetlen háborút folytat a »bourgeoisie« ellen, azért mert ez az anyagi gazdasági szempontnak minden egyebet alárendel a gyakorlati életben: önmaga menten ugyanerre az elvi álláspontra helyezkedik, mihelyt elméletileg akar számot adni az emberi társadalom életműködéseiről, illetve történelmi fejlődéséről. Lélektanilag megértjük, hogy ez a sajátságos ember saját magának élő ellentmondása volt. »Moi je ne suis pas Marxiste«, mondotta egy ízben MARX maga, s ezzel a mondásával híven jellemezte saját magával való örökös háborúját.

Ha meglátjuk benne a » bourgeois «-t, aki gyilkos haraggal tör a saját »bourgeois« mivolta ellen, akkor egyszeriben meg-érezzük benne azt az éles megkülönböztető vonást, mely őt a XIX. század minden más socialistájától föltűnően elválasztja. SAINT-SIMON, FOURIER, OWEN, HAZARD, CONSIDERANT, LEROUX, CARET, PROUDHON, LOUIS BLANC, LASSALLE: stb. stb. mind nem voltak Goriolanusok, nem voltak saját osztályuknak istenostorai, mint MARX. Valamennyiök között ő testesíti meg a tagadás szellemét, úgy mint senki más. Egész lényé ellentmondás. Ezért büvölte őt meg a HEGEL dialektikai módszere; hiszen a

hegelizmus alapján véve nem egyéb, mint az önellentmondásnak bölcsészeti rendszerré való fejlesztése.

Ne csodálkozzunk tehát a fölött, hogy MARX a saját »történeti materializmus«-át is megtagadja, vagyis olyan következtetéseket von belőle, melyek homlokegyenest ellenkeznek magával a materialista (és revolutionista) alap gondolattal, a melynek hirdetésére vállalkozott. Míg ugyanis egyrészt azt tanítja, hogy a világtörténelem egyedüli tartalmát az osztályharczok alkotják, addig másrészt mindent el akar követni, hogy az osztályharczok az emberi társadalomban végképen megszűnjenek. Mi több, azzal az utópista reménnyel van eltelve, hogy az osztályharczoknak megszűnése már a közel jövőben (a XIX. században) várható: amennyiben a proletariátust tartj a arra hivatottnak, hogy uralomra jutásával minden politikai uralomnak és egyben minden osztálykülönbségnek és osztályharcznak véget vessen. Tegyük már most föl egy pillanatra, hogy MARX reményeje teljesül, vagyis hogy 1848-ban, esetleg 1871-ben a proletariátus megdönti Franciaországban s utóbb Európa minden államában a »bourgeois-uralmat,« elragadja tőle tőkével együtt a politikai hatalmat és megvalósítja a politikai kormány nélküli társadalmat, melyben osztályok nincsenek: akkor, tisztelettel kérdem, mi értelme van annak a történelembölcsészeti elvnek, hogy a világtörténelem nem áll egyébből, mint osztályharczokból. Hiszen ha MARX meg volt győződve, hogy a proletariátus, mint az emberiségnek megváltó osztálya, hirteleniben véget fog vetni minden osztálykülönbségnek, úgy hogy a jövő évezredek beláthatatlan sorozatán körösztil az osztályharcz ismeretlen fogalommá válik: akkor azt kellett volna hirdetnie, hogy az osztályharcz egészen lényegtelen eleme a történelemnek és hogy csak ideig-óráig van reá szükség, addig míg a legszegényebb osztály is megcsinálja a maga osztályharczát, mert ha ez szerencsésen sikerült, csak akkor kezdődik el az emberiség igazi történelme, amelyen belül osztályharczok többé nem lesznek, mert az emberek osztálykülönbséget ismerni nem fognak.

Íme »a történeti materializmus« tanítója egyszerre mint hyperidealista áll előttünk, aki a jövőre vonatkozólag tagadja az osztályharcz elvét, s ennél fogva tagadja a gazdasági szempont egyeduralmának elvét is. Mert honnan erednek MARX szerint az osztályharczok? Onnan, hogy a történelemben más való hatalmak, mint a gazdasági termelési erők, nem léteznek. Ezek

a gazdasági termelési erők szülik magukból az osztálykülönbségeket és osztályharczokat. Ebből már most mi következik? Az, hogy az osztályharczok megszűnése a jövőben voltaképen nem jelent egyebet, minthogy megszűnik majd az az ok is, mely az osztályharczokat létesítette: vagyis a jövőben nem a gazdasági termelés erői lesznek irányadók az emberi társadalom életműködésében és fejlődési folyamatában. MARX tehát csak ideiglenes gyakorlati elvek gyanánt állítja föl az osztályharcz és a gazdasági szempont egyeduralmának elveit: mert hiszen a proletariusok segítségével olyan társadalmi rendet akar létrehozni, a melyben a nevezett két elv minden hatékonyságát, érvényességét elveszti. Vagyis MARX, mint izgató, roppant buzgósággal azon fáradozott, hogy MARX-nak, az elméleti sociologusnak, elvei minél hamarább elveszítsék érvényességüket. Abban a pillanatban, amint a proletariátus legyőzi vala a »bourgeoisuralmat, « először is a marxismus bukott volna meg, mert hiszen olyan társadalom állott volna elé, melyben nincsen osztálykülönbség és osztályharcz, melyben tehát a gazdasági szempont is megszűnt a társadalmi élet igazi mozgatója, *primum movense*, lenni. MARX tehát a szó legszorosabb értelmében nem volt marxista gondolkozó; mi több, ő egyenesen antimarxista gondolkozónak mondható. Ő ugyanis olyan elveket hirdet, társadalomtani alapelvek gyanánt, melyeknek megdöntését tekinti a proletariátus legfőbb föladatának. A proletariátus-tól várja, hogy vessen véget az osztályharczoknak és ezzel együtt szüntesse meg a gazdasági érdek egyeduralmának elvét, mely minden osztályharczok okozója. Vagyis látni, hogy MARX a jelenre nézve materialista, de a jövőre vonatkozólag hyperidealista gondolkozó. Vagyis olyan jövődöbéli társadalmi rendért eseng, mely halomra döntse a társadalomra és történelemre vonatkozó materialista elveit. Olyan apostolt, aki saját eszméinek bukásáért oly rendszeresen küzdött volna, mint MARX, a történelem csak ritkán állít elénk. De éppen ez önellentmondásban rejlik egyéniségének érdekessége és igéző ereje. Ha a világ ezeken az ellentmondásokon körösztüllát, akkor elkövetkezik a marxismus alkonya. Voltaképpen ez az alkony már itt is van: hiszen magán a socialismuson belül erős áramlat mutatkozik, mely a marxismussal végképpen leszámolni iparkodik, amiről különben még lesz alkalmam részletesebben szólni.

A nőkérdés és a nevelés.

Írta: PAIZS LAJOS.

Akik a feminizmusról írnak, e társadalmi jelenség vizsgálata közben nem terjeszkednek ki eléggé a nevelés kérdéseire. Arra meg éppen csak a legkevesebben vetnek ügyet, hogy a magyar állam, mint iskolaföntartó, mily jelentékeny szerepet játszott s játszik abban, hogy a feminizmus hazánkban elterjedt. Oly nagy e szerep, hogy az iskolaföntartó magyar államot bizvást nevezhetjük a legelső és legnagyobb feminista apostolnak. Mint e sorokban igazolni fogjuk, éppen a magyar állam az, amely évek óta rendszeresen és következetesen munkálkodik a feminista irányzat terjesztése érdekében.

Hogy félre ne értsenek, eleve kijelentjük, hogy a mai nevelést csak a feminizmus egyik, s nem is leglényegesebb előidézőjének tekintjük. Tudjuk jól, hogy a feminista irányzat benngyökeredzik az európai népek művelődési, társadalmi és gazdasági állapotaiban. Tudjuk azt is, hogy előbb-utóbb hazánkban is meg kellett jelennie. De annak, hogy itt a lelkekben kedvező talajra talált, hogy itt a nők körében arányosiag rövid idő alatt híveket tudott szerezni, a magyar állam, mint iskolaföntartó, a legfőbb okozója.

Egészen a legújabb időkig a magyar nevelés igen elhanyagolt állapotban volt hazánkban. S csak örvendhetünk annak, hogy az utóbbi években a nők nevelésére is gondot kezdettek fordítani. Hisz a nő méltán kívánhatta, hogy ugyanolyan figyelemben részesüljön, mint a férfi. S a nemzet érdeke is kívánta, hogy magasabb műveltségű, a közjót fölfogni tudó női nemzedék nevelődjék. Különösen üdvös volt a nők magasabb emberi és nemzeti öntudatra keltése nálunk már azért is, mert, arányosiag kis számú nemzet lévén, a nőkben rejlő számbeli és erőbeli értékeket sem kicsinyelhetjük. Fájdalom azonban, a

nőnevelés várva várt föllendülése minálunk hibás nyomon indult meg.

Újabb meg újabb nőoktatási intézmények keletkeztek, amelyek ahelyett, hogy valóban új intézmények lettek volna, csak a fiúk nevelésére szolgáló régi intézmények utánzatai és másolatai lettek. Maguk a fiú-iskolák, amelyeket utánoztak, nagyrészt elavultak s a férfi-nemzedék számára sem megfelelők. Maga a fiú-nevelés is alapos újításra szorult tehát. Mi azonban ahelyett, hogy a fiú-oktatást alakítottuk volna át kellőképpen – a nőoktatást is annak mintájára szabtuk. S ami fiúknak sem megfelelő, azt lányok számára mintaképpé emeltük.

Nem akarjuk itt a fiúk számára szolgáló iskolarendszerünk fogyatkozásait ismertetni. Annyi bizonyos – s ebben a legkülönbözőbb szellemű és irányú gondolkodók egyetértenek – hogy a fiú-iskolák rendszere vagy rendszertelensége éppenséggel nem szolgálhat mintául. Midőn a nőnevelést nagyobb mértékben meghonosítottuk, abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy a fiú-iskolák fogyatkozásaitól érintetlen, teljesen új s a női egyéniségnek megfelelő intézményeket létesíthettünk volna. Ez intézmények a maguk bevégeztségével visszahathattak volna a fiú-nevelés reformjára is. Mi ehelyett a fiú-nevelés hibáit átvittük a leány-nevelésre. Ahelyett tehát, hogy legalább a nőnevelést vittük volna helyes irányba, legalább intézményeink felét tettük volna mintaszerűvé, megkészsereztük a fogyatékos oktatási intézeteket.

Állításunk igazolására említjük a fiúgymnasiumok és a fiútanítóképzők mintájára alakított leány-gymnasiumi és tanítónőképző iskolát. Ezeknek a nőiskoláknak t a n t e r v é n körösztül az a fölfogás vonul, hogy lehetőleg azonosak legyenek a fiú-iskolákkal. E fölfogás már maga feminista. Abból indul ki, hogy a leány-iskolák ugyanazokra a pályákra jogosítanak, mint a fiú-iskolák, tehát lehetőleg azonos tanterv, tananyag, tanbeosztás szerint kell működniök. Vagyis nem a tanulókra, a tanulók szellemére, természetére, hajlamára, testi és lelki mivoltára van tekintettel, hanem a férfival azonos polgári pályára. Mivel a fiúknak latinul kell tanulniok, a leányok is tanulják meg e nyelvet. Mivel a fiúk gymnasiumi oktatásában nem játszik szerepet az ének- és zene-oktatás, tehát a leányok oktatásában se játszsziék. Mivel a fiú-gymnasisták a kézimunka s a háztartás tudása nél-

kül végzik a gymnásiumot, a leányok oktatásában sem fontos ez. Sok tekintetben így jártak el a tanítónőképzőkkel is, amelyeknek néhány év előtt átdolgozott tantervét a fiú-képzők tantervével csaknem egészen azonossá tették.

S mesesik aztán, hogy ily intézetben 17-18 éves leányok vizsga alkalmával egy nap folyamán, körülbelül reggeli 8 órától délután 3-4 óráig, a következő tárgyakból felelnek:

Ötféle történelem. Neveléstörténet az ó-kori népektől kezdve az összes iskola-rendszereken, elméleteken s paedagogusokon köröszkül nevekkal, évszámokkal s könyvek czimeivel máig. Irodalomtörténet a pogánykortól kezdve nyelvemlékeken, korszakokon, iskolákon végig évszámokkal, nevekkal s művek czimeivel máig. Világtörténet az ó-kortól a legújabb korig az összes említést érdemlő nemzetekkel, királyi családokkal, hősökkel, csatákkal, békekötésekkel s ezek évszámaival, művelődéstörténeti részletekkel, építészeti stílusok, festői iskolák, tudósok, irányok ismertetésével. Magyar történet nemcsak nevekkal és számokkal, hanem közjogi, hadügyi, közgazgatási, közigazgatási s közművelődési intézmények fejlődéstörténetével. Egyháztörténet a zsidóságtól a francia forradalomig, ugyancsak nevekkal s évszámokkal.

Alkotmánytan. A történelmi fejlődésen kívül a ma főnnálló lényeges közjogi, igazságügyi, közigazgatási, adóügyi, iparügyi, közoktatási, egyházi stb. intézmények s azok szervezete, működése, rendje.

Nyelvtan. Magyar hangtan a hangok keletkezésének s változásainak összes szabályaival. Szótan gyökökkel és tövekkel, ragokkal és képzőkkel s az összes scholastikus definiciókkal. Mondattan a tömegesen gyártott határozókkal, kiegészítőkkal, magyarázó, következtető, föltételes, megengedő, fő- és mellékmondatokkal, minden képzelhető szörszálhasogatással. Stiliztika mindenféle szó- és mondatalakzatokkal, metonymákkal és hyperbolákkal s a stilus összes kellékeivel, persze szabályok alakjában. Rhythmik a. Ó-kori, nyugat-európai s magyaros formák, metszetekkel, lábakkal, rímekkel, strófa-képletekkel, scandálással. Költészettan. Az összes fő- és alfajok, balladák és alagyák, állatmesék és virágregék szellemes definitiói és szabályai. Továbbá a szép, a fenség, a kellem,

tragikum, komikum, realizmus s Idealismus stb. mind elméletben. Végül a világ leghíresebb íróinak s ezek műveinek fősorolása, tartalmi kivonata. Rhetorika. A prosai műfajok elmélete, szerkezete, készítési módja, a történetírás mindenféle neme, segédforrása, az összes híres külföldi s hazai, ó-kori s újkori történetírók, krónikások stb. neveivel s főműveivel.

Szervezetan. A hazánkban fönálló mindenféle iskola-faj szervezete, igazgatása, fölügyelete. A népoktatási törvények.

Továbbá még a következő tudományok teljes elmélete. Testtan, lélektan, neveléstan, módszertan, földrajz, állattan, növénytan, ásványtan, természettan, vegytan, hittan, zeneelmélet, háztartástan.

A fiú-nemzedék elméjét is megbomlasztja az ilyesmi, – mennyivel inkább a leány-nemzedékét. Ugyanis a fiuk – kivételeket nem tekintve – segítenek magukon. Az ismertetett anyag legnagyobb részét egyszerűen nem tanulják meg, – bíznak a véletlenben, a jó szerencsében, hogy olyan tételt kapnak, a melyre felelni tudnak. Aztán rendszerint nem túlságosan törődnek azzal, vajjon kitűnő vagy elégséges osztályzattal jutnak-e köröszül a vizsgán. Ellenben a leányok általában becsvágyóak s lehetőleg jó osztályzathoz igyekeznek jutni. Ok egészen komolyan veszik az elsajátítandó tananyagot. Szerepet játszik itt a becsvágyon kívül a női érzékenység. A vizsgálat nyilvános, egész bizottság előtt történik, s a serdült leányok teljes igyekezete oda irányúi, hogy minél kedvezőbb színben álljanak a bizottság előtt.

S mivelhogy a női idegrendszer igen érzékeny, képzelhető, hogy mi megy végbe az ily leány lelkében, amíg a bizottság elé jut. Az ismeret-anyag óriási, egy encyklopaedista emlékező tehetségét is próbára teszi. A fogalmak, megkülönböztetések, nevek, számok egész tömkelege. A legkülönbözőbb módszerek, fölfogások, a legellentétesebb irányok s elvek bábele. Tegyük hozzá, hogy háromnegyedrésze olyan ismeret, amelyet elméletinek szoktak nevezni, melyről a leánynak semmi tapasztalata, semmi meggyőződése nincsen. Olyan ismeret, amely iránt a legkisebb érdeklődéssel sem viseltetik. Sőt olyan, amelyet egyáltalán nem is érdemes, vagy nem is lehet megérteni. Olyan is, aminek meg nem értése, valóságos szerencse. Mert amit a tudomány maga is csak hypothesisnek, kétes értékű föltevésnek állít, az a

tankönyvek tetemes részében gyakran megrendíthetlen hitcikelyként szerepel. Amiben a különböző tudósok megegyezni nem tudnak, az a tankönyvben gyakran compromissumos módon kerül együvé. Ugyanegy dolgról egymást kizáró nézetek szépen megférnek egymás mellett, vagy pactumot kötve, kölcsönös 50%-nyi engedménynyel alkalmazkodnak egymáshoz. Üres scholastikus meghatározások – mert a scholastika e nemében a meghatározás jatszsa a főszerepet – az ellenkező defíniókkal párosodva csodás új öszvér-defínióknak adnak létet.

Mindez aztán egy serdülő leány elméjében halmozódik össze. Ez elmét egyrészt úzi a becsvágy, hogy valamennyit elsajátítsa, – másrészt eltölti a rémület és iszonyat az elsajátítás gondolatától. Az érzékeny női kedély egy életre kiható nagy válságon megy köröszkül. Ezt leírni szinte lehetetlenség. De megmérni igenis lehet, még pedig testi súlyban. Általán ismert dolog, hogy viruló hajadonok, – mire az ily iskolákat elvégezték, testi súlyuk tetemes részét elvesztik s ijesztő módon fogynak le. Némelyik egészsége több év alatt sem áll helyre.

S ne feledjük, hogy nemcsak vizsgáról van szó. Hisz éveken köröszkül átlag napi hét órai iskolai elfoglaltságon kívül átlag legalább még három órai házi elfoglaltság esik az ismeretek elsajátítására. Ennek következtében a leány-nemzedék sorában aggasztóan terjednek mindama testi bajok, amelyeket az iskola szokott előidézni. Rohamosan terjed az idegesség. A légritkábbnak rendes növésű a gerince, s a legtöbbször szemé is megromlik. Az elme megromlása magától értetődik. Mindebből egy végzetes következmény háramlik a magyar nemzet értelmiségére.

Egészen az utóbbi időkig csupán a férfi-nemzedéket ronthatta meg valamely hibás iskolai rendszer. De bármily mértékben ártott is ez vagy amaz iskola a férfi-nemzedék testi, lelki épségének: az utódokra csak félig hatott ki a romlás. Ugyanis az a férfi, akire kártékonyán hatott a hibás iskolai rendszer, oly asszonyt kaphatott élettársul, akinek testi-lelki épsége érintetlen volt az iskolai betegségektől, tí az ily nőtől született gyermek csak félig örökölhette a kóros hajlamokat. Amit az apai »örökség« révén a gyermek testi, lelki ellentállási erőben vesztett: azt anyai örökség révén helyrehozhatta. De ma ezer meg ezer az oly gyermekek száma, akiket apai s anyai »örökség«

egyformán terhel. Úgy az apát, mint az anyát egyformán rontja egy végzetes iskolai rendszer. Képzeltető, hogy milyen új nemzedék származik az ily szülőktől! S lehet-e csodálni, ha a testi és lelki elsatnyulás sohasem sejtett, rohamos mértékben halad előre!

Ez a magyar értelmiség nagy veszedelme. S mivelhogy az értelmiség tartja fenn a nemzet hagyományait s készíti elő a jövő fejleményeit, ez az egész magyar nemzet veszedelme.

Hogy félre ne értsenek, meg kell jegyeznünk, hogy mi nem kívánjuk a női nevelést sem alantasabbnak, sem tartalomban értéktelenebbnek, mint amilyen a fiúk nevelése. A nőt semmivel sem tartjuk alsóbb fokú lénynek, mint a férfit. A leányok oktatásának tehát é p p o l y általánosnak, épp oly színvonalúnak kell lennie, mint a fiú-oktatásnak. Csak másfélének. Még ha a fiú-oktatás tökéletes lenne is, akkor sem szabadna a leány-oktatást annak mintája szerint alakítani. Hanem meg kellene találni a női egyéniségnek megfelelő külön oktatási rendszert. Mennyivel fontosabb ennek megtalálása, lia figyelembe vesszük, hogy a fiú-oktatás mennyi hibában leledzik. Ezeknek a hibáknak a női oktatás számára történt utánzását mondtuk a f e m i n i s m u s egyik okozójának s immár világosan láthatjuk, hogy miért. A női nemet, illetve annak értelmiségét, ugyanis ez az oktatás rendszeresen arra szoktatja, hogy a férfiak értelmiségének testi és szellemi fogyatkozásait magáévátéve, a fér fi-nemzedék hibáival azonos hibákat sajátítson el. Ez a két nem közti egyenlőségnek egy sajátos fajtát: az elkorcsosulásban való egyenlőséget fejleszt ki. Ahelyett, hogy mind a két nemet a maga egyéniségének megfelelő irányban fejlesztenék, mind a kettőt egy az ember testi és szellemi hajlamaival ellenkező, egyenlően mesterkéltságra terelik. S mi sem természetesebb, mint az, hogy az így nevelt női nemzedék kilép hajlamai és hivatása köréből, s az így nevelt férfi-nemzedék ezt magától értetődőnek véli.

De nekünk, akik nem csak a bajok tüneteit, hanem azok orvoslási módját is kutatjuk, nem szabad a tények megállapításával beérnünk. Meg kell jelölnünk a női nevelés és oktatás amaz útjait, amelyek természetesekek, a női nemnek megfelelőek s annak minden tekintetben javára – úgy anyagi, mint szellemi javára – válnak. Tudjuk ugyan, hogy e nevelési rend-

szerrel a feminizmust meg nem szüntetjük, mert hiszen mélyreható társadalmi válságot pusztán paedagógiával megszüntetni lehetetlenség; de annyit mégis elérhetünk, hogy a megújulás vágyát és elveit a lelkek tudatába vessük.

Azt kutatjuk, hogy mennyiben térjen el a női nem nevelése a fiúk. nevelésétől? Nem akarunk itt a női s a férfiúi szervezet, hajlam, képesség, hivatás közti eltérések mélyebb természetudományi vagy bölcsészeti fejtegetésébe bocsájtkozni. (lyakorlati cél lebegvén előttünk, adott valóságnak vesszük a két nem szelleme közti eltérést. Eltérésről beszélünk és nem ellentétről. Mert semmiesetre sem vagyunk hajlandók az eltérést oly merev és végletes ellentét színében látni, amilyent az emberi elme a maga antithesis-alkotó képességével teremteni szokott s amilyen például a jobb és a bal, erős és gyöngé, cselekvő és szenvedő stb. ellentétes fogalmi. Az emberi elme adományai közé tartozik, hogy ellentéteket képes fogalmazni, – de bármily éles ellentéteket alkot, meg sem közelítheti a természeti valóságok végtelen gazdagságát és szövevényességét. Aztán minden ellentét csak viszonylagosan az. Nem követhetjük tehát vakon az oly szólamokat, amilyenek például: a nő gyöngé, a férfi erős, – a nő érzelmi, a férfi értelmi lény, – a nő reális, a férfi ideális stb. Mert a természet a maga végtelen gazdagságában túljár az emberi ész minden antithesisén s tarka változatosságban mutatja be a különböző ellentétek keverékeit is. Minthogy mind a két nem szellemében mind a két nem tulajdonságai öröklődnek: oly ellentétekről, aminőket emberi elme gondol el, szó sem lehet.

De viszont nagy tévedésbe esnénk, ha a férfias és nőies lelki sajátságok számos árnyalatát és átmenetét mind a két nemben egyaránt észlelvén: a különbözőségről megfeledkezünk. Az emberi elme nem adhatja föl a maga megkülönböztető képességét, annál kevésbé, mert, bárha sokféle árnyalattal és átmenettel, a két nem közt mégis oly ellentét is van, amelyet semmi egyenlősítési törekvés át nem hidalhat. Ez ellentétet az emberi faj számára soha meg nem szüntethető módon a fajfőntartás körüli kettős szerep jelölte ki.

Két szempontot állítunk föl tehát a nő s a férfi nevelésének meghatározásában. Az egyik szempontból az egyedet, mint egyént tekintjük, a másik szempontból az egyedet, mint a

fajföntartás eszközét. Attól függ minden, hogy a két szempont közül melyiket tartjuk fontosabbnak. Azok, akik az egyenlősítés hívei, az egyedet önczélnek tekintik s, ügyet nem vetve a jövendő nemzedékekre, az egyed érvényesülését és boldogulását "tartják szemük előtt. Ezek fajellenes állásponton vannak s végelemzésben egy nemzedék egyedeinek üdvéért a jövendő nemzedékek egész sorozatának üdvét tagadják meg. Velük szemben állanak a fajiság hívei, akik viszont a jövendő nemzedékek üdvéért a jelenlevők érdekét készek fölládozni. Tudatosan vagy öntudatlanul, e két fölfogás körül folyik a harc a feministák s ellenfeleik között. Ezt azonban nem szokták ily határozottan nyilvánítani s rendszerint úgy fejezik ki ebbeli gondolataikat, hogy az anti-feminista párt hívei a házi tűzhely, az anyai hivatás hangoztatói, a feminista párton levők pedig a nők egyedi jogainak harcosai.

Mi e két álláspont közül az egyiket sem tehetjük magunkévá. Nem tarthatjuk az egyedet olyannyira fontosnak, hogy érte a faj jóllétéről megfeledkezzünk. Viszont nem vagyunk hajlandók a már élő nemzedék üdvét fölládozni. A nőnevelés legfőbb föladatának tekintjük, hogy a nőt a jövő nemzedék érdekében való szerepére akkép vezessük, hogy a maga egyéni érvényesülése – szellemi és anyagi érvényesülése – se szenvedjen kárt. A fajnak adjuk meg azt, ami a fajé, – az egyednek azt, ami az egyedé.

Ha a faj javát tekintjük, mindenekelőtt szembeötlő az a visszásság, hogy ifjú férfiak életük virágkorában még mindig az iskolák padjain foglaljanak helyett. A mai kort annyira jellemző mesterséges kiskorúsítás ez. Súlyos támadás a faj ellen, amely azt követeli, hogy az ifjak kellő időben alapítsanak családot. S fájdalom, a baj egyre növekszik, mert a képesít menyek et egyre több és több iskolai évhez kötik. De erről itt nem beszélhetünk s a kérdésnek csak a nőkre vonatkozó részét tárgyaljuk. Ha már eddig is súlyos támadás történt a faj ellen a fiúoktatás mesterséges kinyújtásával, még fokozza a súlyos támadást a nőoktatás kinyújtása. Intézményeket létesítettek, amelyek viruló hajadonokat éppen életüknek abban a korszakában terelnek iskolákba s vonnak el fajföntartó hivatásuktól, amikor arra legalkalmasabbak. Mesterséges kísérlet ez fölserdült hajadonoknak »bébékké« való visszafejlesztésére. Éppen abban az életkorban, midőn a

természet ,is a legtöbb külső adománnyal ruházta föl a leányt, midőn egész testi és lelki mivolta leginkább alkalmas arra, hogy megfelelő élettársat vonjon a maga körébe s anyai tisztét is a legkönnyebben, legveszélytelenebbül töltse be: egy szerencsétlen iskolarendszer őt tanulóvá fejleszti vissza. S ha már elvirult, s ha már a férfi is túl van javakorán, akkor ereszti ki az iskolából s utalja faj főntartásra.

A faj java tehát annak az elvnek kimondását követeli, hogy az állam nem tart fenn oly nőoktatási intézményt, amely 18 éven túli hajadonok rendszeres kiképeztetését folytatja. A nőoktatásnak 18 éves korban be kell fejeződnie. S szűnjék meg az a visszás s egyúttal mulatságos állapot, mely szerint húsz éven jóval fölüli hajadonok tömegesen iskolás gyerekek gyanánt szerepelnek. Helyes persze az lenne, ha a fiúoktatás befejezését sem tolnák ki egészen a férfikorig, de amint ismételten jeleztük, ennek fejtegetése nem tartozik szorosán munkánkba.

Ezeket a faj érdekében tartjuk szükségeseeknek. Ámde gyakran más a nőnek, mint egyednek, érdeke. Nem egy oly nő van, akit hajlam vagy becsvágy a férfiakkal való versenyre sarkal. Nem egy olyan, aki a fajfőntartást nem tekinti hivatásának, vagy nem látja abban hivatását kimerítve. Még sok az olyan, aki vagy nem remél családi otthont, vagy nem képes ahhoz jutni. Ezeket a faj érdekében való családi hivatásra nem szabad, nem is lehet kényszeríteni. Meg kell nekik hagyni a jogot, hogy hajlamuk szerint tovább is képezhessék magukat. De az állam, amelyet nem egy nemzedék hozott létre s mely nemcsak egy nemzedék számára létesül, a maga részéről nem tarthat fenn a faj érdeke ellen szolgáló intézményeket. Ezzel korántsem kívánjuk a nőket a férfiak számára nyitott pályákból kirekeszteni. Csak nem kívánjuk, hogy az állam maga mesterségesen a férfiak pályáira terelje a nőket.

Ellenkezőleg, az állam hivatása, hogy minden Jehető intézkedéssel a család-alapítást tegye lehetővé. Vagyis a férfi-oktatás és képezés idejének megrövidítésével, továbbá a nőtlenségre csábító vagy kényszerítő férfi pályák lehető megszüntetésével, illetve módosításával, a nősülni nem akaró férfiak anyagi terheinek emelésével, a nősülők s családosak anyagi s erkölcsi helyzetének javításával mindenképen oda kell hatnia, hogy a nők egyre kisebb számban maradjanak hajadonok.

Az iskolai időtartam kérdése után legfőbb fontosságú az úgynevezett »tananyag« kérdése. Mellesleg megjegyezzük, hogy az »anyag« elnevezés már magában is jellemzi azt a fölfogást, amelyet némelyek az emberi tudásról vallanak. A tudás ugyanis még csak képletes értelemben sem nevezhető anyagnak. Ha valamely fejletlen vagy gyöngé testi szervezetet helyes edzés útján erősíteni igyekszünk: bizonyára nem jut eszünkbe ez eljárást s az ennek nyomán a testben végbemenő változást előidéző valamit testedző anyagnak nevezni. Hasonlókéi» nem nevezhető anyagnak az az eljárás, amely a fejletlen szellemet műveli, öntudatra kelti, helyes élet- és világfölfogásra ébreszti, sem pedig az az átalakulás, változás vagy folyamat, amely a tanulás nyomán a lélekbe végbemegy. Csak az mondhatja tananyagnak, aki azt a lélekben fölraktározható, az emlékezete megterhelő meghatározások, skatulyázások, schemák, nevek, számok s lexikonszerű adatok halmazának tekinti. Az ilyen tudás valóban »ismeret-anyag«, vagyis valamely lelke-vesztett tudásnak anyag-maradványa; hasonlítható az élete-vesztett egyén kihűlt hullájához. Természetes, hogy a hol ilyen »tudást« kell a lelkeknek magukba fogadniok, ott joggal beszélnek túlterhelésről s ott teljesen érthető, hogy az épebb szellemű egyének az iskolából kikerülvén, a kellemetlen tehertől minél előbb szabadulni igyekeznek.

Most azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy minő tanítási eljárás alá kell vetnünk leányaink szellemét, midőn azok az elemi iskolából kikerülnek, s különbözzék-e ez eljárás a fiúoktatásban ma tapasztalt eljárástól? Nézetünk szerint már azért is lényegesen különbözzék, mert hiszen a fiúoktatást is át kellene alakítani. Az u. n. túlterhelésnek, amely abból ered, hogy a szellemet éltető tudást anyagnak fogják föl, leghathatósabb előmozdítója a szakrendszer, amely már az elemi iskolákat is – főleg a városiakat – fenyegetően kerülgeti, a fiúk középiskolaiban pedig nagy pusztítást vitt végbe. A gyermek ugyanis már tíz éves korban egyszerre több tanító részéről jut ismeret-anyaghoz. Egyszerre a legkülönbözőbb fölfogású, módszerű, rendszerű szakférfiak ostromolják meg elméjét, hogy abban ismereteket halmozzanak föl. Nem akarunk mi ezzel a gyakran igen kiváló szakférfiak ellen vádat emelni, hisz ők a hatóságilag előírt tanterv szerint kénytelenek eljárni

s többnyire maguk is érzik föladatuk súlyos voltát. Sőt közülök igen sokan a maguk helyes belátása folytán lehetőleg enyhíteni és javítani igyekeznek a rendszer fogyatkozásain, üe bárhogy könnyítik, egyszerűsítik a kirótt föladatot: az »anyagot« el kell végezniök. A kérdés már most az, követendő-e a szakrendszer a leány oktatás terén is?

Nem, azaz éppenséggel nem úgy, mint a mai fiú-oktatás terén.

Azt mindenki belátja, hogy ha volna oly tanférfi, aki a tudomány minden fontos ágában járatos lenne, a serdülő fiúkra is jótékonyabban hatna, mint tíz különböző hajlamú és fölfogású tanférfi együttes munkássága. Azt is mindenki tudja, aki a neveléstan történetét ismeri, hogy az emberiség leghíresebb iskolái, a tudomány örökhírű csarnokai között nem egy olyan volt, amelyben egyetlenegy mester tanított egész nemzedéket a tudás minden részére. S nem serdületlen gyermeknemzedéket, hanem tudományra szomjas ifjakat és férfiakat. Ideálnak tehát mindenki készséggel elfogadná az ily rendet, de a valóságban körösztülvihetetlennek mondja, mert úgy látja, hogy a tudomány rendkívüli fejlettsége és sokszerű elágazása miatt nem akadna mester, aki a gyermeket a sokféle szellemi irányba vezetni képes lenne. Az emberiség tehát úgy véli, hogy több szakemberrel végezteti el azt, amire egy teljeseen hozzáértő ember nem található.

De vájjon többen elvégezhetik-e azt, amit egynek kell elvégeznie? Adhatnak-e egységes fölfogást, oly képet a világról, amelynek részei egymással benső kapcsolatban legyenek? S nem fenyegeti-e a serdülő gyermek lelkét az a veszedelem, hogy a különböző, gyakran egymást kizáró módszerek és rendszerek útvesztőjében eltéved s egységes világfölfogás helyett zűrzavart nyer elméjében? Érzik a szakrendszernek e viszásságát a paedagogusok, azért hangoztatják oly sűrűn, hogy a különböző tantárgyakat egymással folyton vonatkozásba kell hozni, hogy a tanári testületek tagjainak egymással meg kell állapodniok, hogy tanítás közben egyik ismeretágról a másakra utalások történjenek. De vájjon a föltehető legtökéletesebb mechanizmus is, amelyet valamely buzgó tanári testület a különböző ismeretek és fölfogások összeegyeztetésére kigondolna és megalkotna, pótolhatná-e azt a szerves és egy-

séges tudást, amelyet egy mélyreható elme nyújtani képes? S vájjon bármennyire szétágazó a fejlett mai tudomány, annyira lehetetlen törekvés, hogy mind e tudást serdülő gyermekek számára megfelelő módon egy' mester tudhassa s taníthassa? Lám, a serdülő gyerekekről fölteszik, hogy mind e sokféle eljárást, ismeretet, rendszert a maga fejében egyesíteni tudja, – az érett mesterről azonban már nem teszik föl, hogy erre képes lenne.

Ha fiú-iskolák számára sem tartjuk megfelelőnek a szakrendszer mai uralkodó alakját, – leányok számára éppen nem mondhatjuk alkalmasnak. Nézetünk szerint a leányoktatáson – mint új szervezeten – lehetett és kellett volna oly mintaszerű berendezést alkotni, amely a fiú-oktatásnak is utóbb példaképűi szolgáljon. E célból mi mindennemű fölsőbb leányintézetben csak az emberi lélek természetének s a leányok hivatásának megfelelő munkafelosztást állapítanánk meg.

E munka-felosztás részleteibe itt nem bocsátkozhatunk. Csak azt az alapelvet akarjuk megállapítani, hogy az ember természetének megfelelően a nevelésnek három irányúnak kell lennie: 1. olyanak, amely az értelmet fejleszti, a világról mindennemű tudást nyújtván; 2. olyanak, amely az érzelmi világ, a kedély fejlesztésére irányú, vagyis művészeti irányban nevel; 3. olyanak, amely az akaratot fejleszti, tehát a szó legszorosabb értelmében szoktat, nevel s jellemet képez. Ezek a nevelés tulajdonképeni föladatai.

De ezeken kívül van még oly irányú oktatás is, amely az életben, háztartásban, családban előforduló reális ügyességek gyakorlati elsajátítását tűzi ki céljául. De erről később lesz szó.

A fiú- és leány-nevelés között nem lehet oly különbség, hogy ezek közül az iskolai föladatok közül egyikben vagy másikban csak a fiúk, vagy csak a leányok részesüljenek. Mind-egyiknek mindben kell részesülnie. Különbség csak abban lehet, hogy mily mértékben, mily irányban alkalmazzák a nevelés hármas irányzatát fiúkon és leányokon. Ezt a mértéket a női s a férfiu egyéniségnek a fajföntartás körüli kettős hivatása állapítja meg. Ez a suprema lex, amely mellett ugyan az egyéniségnek, mint önczélnek is föltétlenül érvénye-

sülnie kell, de mely mégis mindenek fölött áll, mert nemcsak az állam fönmaradásának érdeke, hanem a természet rendje is parancsolja.

Mindenekelőtt az értelmi nevelésről, a tulaj donképeni tudomány-terjesztésről, vagyis arról, amit ma »tananyag«-nak neveznek, kell beszélnünk. Ezt a női iskolák minden osztályában, egy-egy mesternek kellene tanítania, hogy a női lélekben a sok módszer és rendszer zavart ne támasszon. Minden szakbeli tudást ki kellene hámozni a sok osztályozás, skatulyázás, definiálás szellemtelen scholastikájából s mindennek csak valóban értékes magját, lényegét kellene nyújtani, még pedig mindent lehető egyszerű, szemlélhető módon és ne elvontan. S ne higye senki, hogy ezzel a nők tudását alászállítjuk, sőt ezzel emeljük, teszszük közbötlenné és tartalmassá. Minden szükséges tudományból csak annak lényeges, becses vívmánya jusson a nőnek s óvakodjunk olyan »systematikus«, mindent részleteiben skatulyázó tan-anyagtól, amely a rendszeresség kedvéért a lényegest és lényegtelen egyaránt lajstromozza.

A szükséges tudás minden irányban szoros összefüggésben álljon a leány természet-szabta hivatásával, a gyermeknevelés-, a család- és háztartás körüli teendőkkal. Ez nem jelenti a tudás alantas voltát, sőt jelenti a tudás közbötlenebb, erővel teljesebb valóságát. Mit ér, ha a tanuló például az állattanból az egész világ mindennemű állatfajának csoportosítását, fölosztását, s az összes kategóriáknak jellemző vonásait és neveit névszerint ismeri? Nem becsebb-e úgy az igazi tudomány, mint a gyakorlati élet szempontjából, ha egy pár legjelemezőbb s a mi háztartásunkban előforduló állatot közbötlén szemlélet alapján benső szervezetében alaposan megismer. Nem tud-e például többet a madarakról, ha egy házi szárnyas egész szervezetét a maga életműködésében fölfogta és megismerte, mint ha a világ összes madarainak csoportjait és példáit névszerint könyv nélkül tudja? Így a növénytanból egy-két legjelemezőbb s a házban fontos növény szerveinek, életműködésének, szóval teljes organismusának szemlélete és megértése több és mélyebb hatást nyújt, mint az egész föld növényzetét felölelő fogalom- és szótanítás. Fájdalom, mi még nagyon szeretjük a német systemákat s minden ismeret-ágban skatulya-

keretet nyújtunk valódi, élet-eleven, közbötlén tudás helyett. Mint a természetrajzban, úgy a természettanban és vegyülettanban is az egész tudományt rendszerező tengersok fogalom és tétel helyett mélyebb s a mellett hasznosabb tájékozást nyújt, ha a mindennapi életben, a házban és a háztartásban előforduló legfontosabb alapvető természettani és vegyülettani tünemények meglátására és megmagyarázására vezetik a leányt. Bonyolult kísérletek, gépezetek, képletek, elvont elméletek csak emlékezetét terhelik.

S nem becsesebb, tartalmasabb tudás-e, ha a világ X ezer helyének, folyójának és hegyének neve helyett a földrajzból azt tudja, ami bennünket szorosabban érdekel? S mit ér, ha a nyelvtanból (természetesen ez is »rendszeres«) az összes meghatározásokat könyv nélkül betanulta s folyékonyan, szépen írni nem tud? S vajjon mi ér többet, a stílistika, retorika, poétika teljes »systemá«-ja összes difinitióival, chablonjaival vagy az, ha, néhány valóban költői alkotás benső mivoltát megismerve, a költő teremtő elméjének műhelyébe pillantott?

Újra meg újra hangoztatnunk kell, hogy a nőnek igazi tudást, nem rendszereket kell nyújtani. S igazi tudást mindig a házra, a családra, a gyermekre vonatkoztatva. Ha már fiainkat systemákkal németesítjük, legalább leányaink magyar értelmességet hagyjuk meg.

A tudás kérdésével szorosan összefügg a tankönyvek ügye. S itt egy nagyon elterjedt téves fölfogásra kell utalnunk. Sokan azt hiszik, hogy az ifjúság föladata leczkéket könyvből tanulni. Gyakran még jobb tanítók is, ha az ifjúság előtt valamit érthetővé tettek, annak megtanulását a tankönyvre bízák. De ugyancsak gyakran egészen az ifjúságra bízák, hogy a könyvnek valamely fejezetét tanulja meg. Ez eljárásban a hatáskörök sajátságos összetévesztése mutatkozik. A tanító dolga a tanítás. Nem a könyvet alkották e célra. Gyönyörködtető olvasmányok, szépirodalmi művek s idegen nyelvű alkotások – vagyis oly könyvek kivételével, amelyekben maga a könyv a tanítás tárgya – a megfelelő tudásra könyv nélkül is elvezethető a tanuló. Voltaképp a könyv nem a tanuló, hanem a tanító irányítására szolgál. A tanítónak együtt kell dolgoznia tanulóival, nekik mindent szemlélhetővé tennie, megmagyaráznia, ahol lehet velük kitaláltatnia, megcsináltatnia s be is gyakoroltatnia. Ha

könyv nem lenne is, vagy nehezen lenne kapható: a tanítás nem szűnhetne meg, mint ahogy volt akkor is, amikor az ifjúság még könyvekhez nem juthatott. Ha a megtanultakat a tanító rövid és pontos eredmény-tárban foglalja össze, tollba mondja, vagy táblára írja s leírja, tulajdonképpen maga adott könyvet tanulóinak. S mi más a tankönyv, mint ily eredménytár helyettesítője? Bizony nem a könyv a tanító s nem erre bízandó, hogy az ifjúságot tanítsa.

A leány-nevelés terén még fokozott mértékben kell kerülnünk a hatáskörök ily összetévesztését s még kevésbé engedhető meg, hogy a tanító helyett a tankönyv holt-hideg bötűi végezzék a munkát. Mert a leányok általában hajlandók arra, hogy a tankönyvek fejezeteit lehetőleg szószerint tanulják meg. A könyv bötűi iránti tisztelet, a nyomtatott tekintély előtt való meghajlás, a szorgalom és lelkiismeretesség, vagy az önállóságtól s így az önálló gondolkodástól való félelem oka-e ennek az általánosan tapasztalt jelenségnek: fölösleges itt eldöntenünk. Elég az a valóság hogy a leányiskolákban feltűnően elterjedt a »magolás«-nak nevezett gépies tanulás, aminek a mai tankönyvrendszer szolgál alapul, ti. ha meggondoljuk, hogy hány »rendszeres« tannak hány száz osztályozása, üres skatulyázása halmozódik így föl s keveredik össze némely női agyvelőben, teljesen érthetőkkel lesznek előttünk bizonyos nagy szókkal dobálózó, zavaros fejű, tudákos és exaltait női apostolok, akikhez képest MOLIERE tudós női jámbor falusi libácskák.

Mint az életben az igazi férfi a maga küzdelmeinek csak eredményét, a maga fáradozásainak csak gyümölcsét, hasznos és szép vívmányát nyújtja a nőnek: úgy a tudomány világában is a »systemák« verejtéke, a hypothesisek kétes bizonytalansága helyett csak a becses eredmények és föltétlenül hasznos vívmányok nyújtandók. Csak olyan, aminek – a tartalmi igazság és elvont gondolat mellett – a nő megfogható hasznát is láthassa.

Az az idő, melyet így a merőben scholastikus tudástól elvonunk, a leány-iskolákban egyrészt a kedélyfejlesztő művészetekre, másrészt a gyakorlati ügyességek elsajátítására fordítandó.

A művészeti oktatás fontosságát napjainkban nem kell hangoztatni. Hiszen divatos jelszóvá lett. Készséggel elismerjük,

hogy a leány-oktatás terén kiváló szerepe van a művészeteknek, sőt nézetünk szerint e téren sokkal nagyobb jelentőségű, mint általánosan hiszik. Csak ama a veszedelmes eltévelyedés ellen kell szót emelnünk, amely a művészeti oktatást napjainkban részint egyoldalúvá, részint káros célzatúvá teszi.

A sensualista korszellemnek megfelelően ugyanis napjainkban művészeti oktatáson főként képzőművészeti oktatást értenek. Pedig a költészet is tán csak művészet! De ez, bármennyire alkalmazkodik a sensualista korszellemhez, még mindig rejt magában gondolati tartalmat, – ezért alig, vagy kevéssé felel meg a sensualista művészeti oktatóknak.

Mi örömet ismerjük el a képzőművészeti tanítás fontosságát, de nem vagyunk hajlandók ennek a szülő-művészetek rovására való egyoldalú fejlesztését helyeselni. A szemmel látható, kézzel fogható, vagyis úgynevezett térbeli alkotások mellett nyomatékosan kell követelnünk az úgynevezett időbeli művészetek oktatását. A képzőművészeti oktatás, ha egyoldalún üzik, könnyen fejleszti ki az ifjúságban az érzékelhető és fogható javak túlbecsülését, amely kórságot csakis a zene s a költészet képes hathatósan ellensúlyozni.

De a mai művészeti oktatás ez egyoldalúságán kívül még egy másik s nevelési szempontból még súlyosabb tévedésbe esik. Tulajdonképeni fő célja az lenne, hogy a szépművek élvezetére és megértésére vezesse az ifjúság tömegeit; – ehelyett azonban mindinkább oda téved, hogy szép művek előállítására tereli a tömegeket.

Amint az iskolák régebben, és sok helyen ma is, költemények írására, versek faragására tanították az ifjúságot s így mesterségesen termelték a kétes értékű költőket: úgy ma az a veszély fenyeget, hogy az iskolák iparszerűen termelik a tehetségtelen képzőművészeket.

A költészet tanítása – s ezt ma már minden magasabb színvonalú tanító tisztán látja – nem áll sem verstani, vagy széptani szabályoknak könyv nélkül való betanításából, sem pedig föladott vagy szabadon választható témáknak ilyen vagy olyan verses alakban való kidolgoztatásából. Hanem áll abból, hogy az ifjúság igazán szép költői alkotásokat együttesen olvas, azokban gyönyörködik s azután minden remekmű olvasásának bevégeztével, a tanító irányítása mellett, a művet megbeszéli,

tartalmát, meséjét, szerkezetét, jellemeit, hangulatát, gondolatait, életfölfogását megállapítja. Vagyis a költészet tanítása előbb gyönyörködtetés, azután beszámolás a szerzett gyönyörűségről.

A képzőművészeti oktatásnak sem lehet föladata, hogy az ifjúságot mindenáron impressionista festő-kontárokka nevelje, kóros kedélyű és becsvágytól beteg nemzedékeket adjon az országnak. Itt is csak az lehet a főtörekvés, hogy az ifjúságot a valóban szép műalkotások élvezésére és megértésére vezessük. De már e módszer kifejtése nagyon messze vezetne el kitűzött célunktól. Itt csak azt akarjuk hangoztatni, hogy a leány-nevelés terén kiválóan fontos a helyes irányban vezetett olyan művészeti oktatás, amely a természetben és művészetben rejlő szépségek élvezését és megértését eléri, anélkül, hogy a műkedvelő nők rajait a művészetekre szabadítaná.

Midőn még azokra a veszedelmekre utalunk, amelyek a fiú-nevelésből átvett mai vizsgálati-rendszerből hárulnak leányainkra, újra kell hangoztatnunk, hogy ennek a fiú-oktatásban is czéltalan rendszernek a leány-oktatásban már egyáltalán nincs értelme. Leányokat illetőleg már éppenséggel nem érthető, mért kelljen nekik egy adott napra minden eltanultat átismételniük és így emlékezetüket elrontaniok, holott a lélek igazi tudása ily vizsgán úgy sem érvényesülhet, s holott az ily vizsgarendszer csak a leányok közt úgy is pusztító gépies tanulási módot fejleszt ki.

Végűi még a jellem-nevelésről, valamint a gyakorlati ügyességek elsajátításáról kell néhány szót mondanunk. A leány-nevelés terén elhibázottnak tartjuk a mindinkább terjedő internatusi vagy pensionatusi rendszert. A serdülő leány tulajdonképeni nevelési helye: a család, az otthon; – ennek hiányában valamely más megbízható család, ahol egyéni gondozásban részesül. Azok a kaszárnya-szerű otthonok, amelyekben leányok tömegesen együtt élnek, elszoktatják őket a bizalmas otthon szeretetétől, az otthon munkájában való közreműködéstől, a családi élettől. Egyúttal a tömeges együttélés folytán oly szokásokat, sőt könnyen jellembeli hibákat sajátítanak el egymástól, amilyenekről a védett családi körben nem is hallának. Az internatusi rendszert tehát szintén a feminista-irányzat egyik előmozdítójának kell tekintenünk.

A gyakorlati ügyességeket sem fejleszti ez a nevelési mód. Az internátus – bármily egyszerű legyen is arra szoktatja őket, hogy lehetőleg mindent készen kapjanak. Már pedig a leány-nevelésnek legfontosabb része a családban s a házban szükséges munkákra való állandó szoktatás. S e célra nem elégségesek azok az inkább csak forma-szerű, úgy mondhatnók, kifelé repraesentáló munkák, amelyeket itt-ott nyilvánosan bemutatni szoktak. A vizsgái alkalmakra elkészített mintaruhák, vizsgákra főzött ebédek, gondosan elkészített fehérítések és vasalások, s még kevésbé azok a háztartásról, főzésről, kertészetéről, gyümölcsbefőzésről stb. könyvből megtanult s vizsgán elmondott tételek. Ez az elméletileg elsajátított gyakorlati tudás igazán és végleg kiküszöbölendő a nőnevelésből.

Mondani valónkat a nőnevelésről a következőkben foglalhatnák össze: Rendszerkedéstől ment, szemléletes és közbötlén tudás, minden részében a házra, családra és a jövő nemzedékre vonatkoztatva, – művészi oktatás útján a szépérzék fejlesztése s állandóan üzőtt gyakorlati munka. Csak ezek körösztülvitelével szolgálhatjuk a nők egyéni érdekét is, a faj javát is.

ISMERTETÉSEK.

Közművelődés, nevelésügy.

A történet központi paedagogiai és didaktikai jelentőségéről a középiskolában.*)

Itt Angliában, ahol is minden a történeti hatalmak nagy jelentőségét hirdeti; itt ahol a hagyomány, a szokás és a törvény az egész életet minden ízében áthatja s annak oly bámulatos államfönntartó, sőt államalkotó nemzeti erőt kölcsönöz, bizonyára nem lesz idegenszerű, hogy ha én – mint ama nemzeti államnak egyik képviselője, a mely Európa messze keletén ezer éves fönállását csak is nemzeti hagyományaihoz való ragaszkodásának, arany bullájához és nehezen kiküzdött törvényeihez és békeszerződéseihöz való hűségének köszöni: a történetnek központi paedagogiai és didaktikai jelentőségére a középiskolai oktatás körén belül irányítom, megszabott rövid időhöz kötötten, kegyes figyelmüket.

Középiskolai oktatásunk nem egy bajban szenved. A természettudományi alapon nagyra nőtt intellectualismus mit sem akar tudni a hitről, az eszmények országában való időzésről, életről; sürgeti a tudást, csakis az exactus tudást. A nevelő osztálytanár helyébe az oktató szaktanár lépett, aki nem egyszer lekicsinyli tanártársának szakját, maga számára a tanulókat lefoglalja s, másra való tekintet nélkül, azokat tudni-valóval elhalmozza és a tanulók lelkét kész ismeretekből össze-

*) Folytatjuk az erkölcsi nevelés londoni congressusán a magyar résztvevőktől bemutatott előterjesztések közül azoknak közlését, melyeket szerzőjük Szemlénk rendelkezésére bocsátott. Az egész congressus lefolyását jövő számunk fogja ismertetni.

rakott kirakattá alakítja az érettségi számára. Nincs mit csodálkozni azon, hogy vajmi gyakran nem tudományra szomjas, szellemi erőből duzzadó, hanem a tudományt megelégtelt, elbágyadt ifjak lépik át a főiskola küszöbét.

S e bágyadság, e megelégteltég daczára – a tanulmányozás tén – mégis az önelteltségnek mily dacza, az önérvényesítésnek mily kíméletlen törtetése! ROUSSEAU-val jelszóvá, vált az egyéniségnek joga, minden egyén jogegyenlősége. Kell, hogy minden egyén szabadon fejlődjék: beköszönt »a gyermek százada«! Nincs mit tekinteni az emberiségre, a kereszténységre, a hazára, a nemzetre, az otthonra, a nemzetségre, az' apára, az anyára! A gyermek, a jövőnek záloga áll a központban. Az ő egyénisége: az fejlődjék egészen szabadon, nem törődve a szülők elavult kívánságaival, sem a tanítók merev pedansságával, sem a környezet nyárspolgári erkölcsével. Az egyéniség összes rugóival, ösztöneivel, eredeti, erővel teli genialitásával szabadon fejlődjék, s a jelen romjain emelkedjék föl az »Uebermensch« kevély alakja!

Mi paedagogusok meghökkenve állunk a jövő e képe előtt s kérdezzük, hogy mi is e sajátságos betegségi tüneteknek tulajdonképpen oka és sürgetjük a feleletet a kérdésre, hogy maga a betegség miképpen gyógyítható meg?

Tudási törekvésükkel bennakadtak a töltetesnek, a végesnek országában, A világ ezért is szakszerűen csoportosított egyes, különös ismeretrészletekre darabolódott el: és az e g y e s tudó En a tapasztalatilag adott elkülönült voltában lett minden emberi tevékenység kiinduló pontja és értékelője.

Kantra támaszkodva, megféledektek a tudás constitutívus elemei mellett a normatív us elemek határozó jelentőségéről: s másrészt az empirikus Én mellett az i n t e l l i g i b i l i s Ennek az egyest valóban értékelő jelen-őségéről. Megféledektek arról, hogy csak az egységes tudás felelhet meg a tudat egységének, s hogy nem a tudás exactus ténylegességében, mint bevégzettnek, késznek tudása, hanem csakis a tudás a maga levésében lesz életteljes, a tudót is éltető tudássá.

Es megféledektek arról, hogy ez a tapasztalati En, ez az egyéniség teste szerint igenis záróköve, legmagasabb fokozata az állati organisációnak; de egyszersmind éppen intelligibilis Énjének normatívus hatása alatt új fejlődésnek kiinduló

pontja, a melynek célja nem az egyéniség tekintet nélküli evolúciója, hanem az egyéniségben létező ama csirának, ama jobb Ének kifejtése, amely néki az emberiség egyetemes művelődésének kiépítésében föltétlen, egészen sajátos értéket tulajdonít, és éppen ez által az egyéniséget személyiséggé magasztalja föl.

Személyiség a n e v e l é s n e k c é l j a ; a nevelés nem egyéb, mint ama folyamatnak megindítása és gondozó irányítása, a melynek útján az egyéniségben létező jobb Éniség a történeti, a társadalmi hatalmak befolyása alatt személyiséggé érlelődik.

Élő ismeret az oktatás célja: az oktatás nem egyéb, mint ama folyamatnak megindítása és gondozó ápolása, amelylyel és a melyben a tanuló a műveltség levését lelkében átéli és ez által a műveltségnek e birtokával élő, fölszabadító és föl-emelő erőnek tulajdonosává lesz.

Ama folyamat útján a növendék, mint személyiség, igaz emberré, »homo«-vá lesz; emez által a tanítvány az igazi h u m a n i t á s b i r t o k á b a j u t .

Átélt, utánaélt történet vezet el ama homohoz, eme humanitáshoz.

S ez a történet, mely egyrészt az emberiség művelődési-kincsét, a humanitást, és másrészt a személyiséget a maga levésében tünteti föl, lényege szerint egy és ugyanaz. Valamint ugyanis az egyes ember születéséig átéli az állatvilág fejlődési fokozatait: éppen úgy éli át igaz emberré, személyiséggé való válásában az emberiség fejlődési fokozatait. Egy embernek az élete az embernek az élete.

A történet még csak e megvilágításban nyer valódi értelmet, valódi célt!

I. Ez a történet mutatja meg, hogy miként hagyja el az ember az *érzéki* Éniség fokozatát; ama fokozatot, amelyen minden értéket maga az egyéniség érzéki meghatározottságában ösztöneivel és érzéki rugóival képvisel s minden más, még az Istenség is a fétisekben csakis puszta eszköz, a melyen éppen ezért j ó a kellemes és a hasznos; tudásra méltó – a föl-tűnő; amelyen az összes képzeteket az érzéki schema (a tér és az idő) kapcsolja egybe, vagy amelyeket a k e d v e n c k é p z e t e k , ezért is fantasticus formákban appercipiálják: a melyen az, ami a mi szemeinkben csudaszerű – természetes,

amelyen az önkényes és esetleges az indító ok, az élet pedig mindenkinek küzdelme mindenki ellen.

II. Ez a történet mutatja meg, hogy miképpen emelkedik föl az emberiség először a családban, a társadalmi élet emez összejtjében a *történeti* Éniségnek fokozatára; hogy miképpen tágul és differentiálódik emez összejt; hogy miképpen lesz végre is a családi házból – a haza, a családi hagyományból a tudomány, a családi szokásból a törvény, a családi érzetből a hazaszeretet: hogy miképpen különülnek el mindazok a tényezők, amelyek még a pater familiasban egyesítve voltak, külön rendekké, intézményekké a papságban, a fejedelemségben, a bírói és hivatalnoki karban; s hogy miképpen jellemzi közösen a történeti Éniség összes fejlődési alakjait az, hogy az egyes a történeti hatalmaknak csakis eszköze s így csak annyiban van létjogosultsága és értéke, amennyiben a közösség dogmatikailag adott művelődési kincseinek részese és azokat a közösség által megállapított módon érvényesíti is az életben. Föltétlen engedelmesség, alárendelés, tiszta és teljes altruizmus az egyesnek kötelessége és erénye; a történeti hatalom részéről való elismertetése és dicsőíttetés a cselekvésnek mozgó célja (*ambitio*): a dogmatikailag adottnak logikai földolgozása elméleti föladata; a törvényszerűség és a *correctness* az önmagában értéktelen életnek formája.

Az egyes ember a fejlődés e fokozatán érzéki természete szerint fegyelmezett, szellemi természete szerint kiművelt: de sajátos Énisége szerint meg van törve, meg van semmisítve!

III. Ez a történet végre megmutatja azt is, hogy az uniformis alkotások ugyan nagyoknak és hatalmasoknak tűnnek föl, valóságban azonban nem állják ki az idők rohamát, önmagukban fölbomlanak; hogy annál tökéletesebb és ellentállásra képesebb a szervezet, minél inkább tagolt egyénileg szerveiben; és hogy viszont a szerveknek értéke a szervezetre nézve annál inkább fokozódik, minél sajátosabb, minél egyénibb eme szervnek ténykedése. A történeti Éniségek ezzel elvesztik uniformis, dogmatikus, törvényszerű jellegüket; maguk is lelkes egyénekké alakúlnak át, melyek végre is a humanitás szervezetét, Istennek országát, mint szervek, szolgálják.

Az individuatio folyamat itt azonban meg nem áll, hanem tovább halad! Minden egyesben jelentkezik az összerendezet sajátosan építő jobb En, amely a történeti hatalmak fegyelmező és cultiváló munkája közben fölébred, s melynek mi, mint magasabb, isteni hatalomnak, mint isteni célgondolatunknak, tudatára jutunk. Az az egyéniség, amelyet a történeti fokozat eltemetett, az most újra föltámad, de immár érzéki salakjaitól megtisztult alakjában. E tiszta Éniség által meghatározott egyéniség – a *tiszta* Éniség e fokozatán – személyiséggé dicsőül. Maga a mi sajátos jobb Énünk, ez a mi tiszta Énünk most már az a hatalom, amely a mi akaratunkat és cselekvésünket meghatározza: e meghatározottságban tehát szabadok vagyunk! A midőn mi ezt a mi sajátos Énünket tételezzük, ekkor szolgáljuk legsajátosabban mások érdekeit: egoismus – altruismus immár nem ellentéte k. Minél mélyebben gyökerezünk Istenben, annál tágabb körben szolgáljuk felebarátainkat: Vallás és erkölcsiség egymást kiegészítik. Tudásunk, tudományunk tárgya és módszere változik. Tárgya nem a dogmatikailag adott, sem pedig a nekünk kellemes vagy hasznos, hanem az önmagában értékes, úgy hogy minden, gyakran a legkevesebbet mutató a tudományra nézve a legnagyobb jelentőséggel bír. A keletkezésnek kezdetei a jövő fejlődésre a legdöntőbb befolyást gyakorolják. A levésben, a részeknek egymással való kölcsönhatásában az egészen belül és az egész alapján nyilatkozik meg a dolgok sajátos lényege, fejlődésük törvénye. Csakis az önmagáról teljesen megfelelő odaadás, a másban való élés, egyszóval csakis a *szeretet* nyitja meg a tudás végetlen mezejét számunkra, a végett, hogy ez úton is, a természet fölötti uralkodás útján, valamint az egyesnek, mint az egész sajátosan megalakult szervének, értékesítése útján épüljön föl a szeretetnek, Istennek az országa.

A történet e megvilágításban, mint művelődésünk fejlődése, egységes, élő, a messze jövőbe utaló tudást nyújt; s egyúttal mibennünk, midőn azt valóban utánna átéljük, fölemeli a mi egyéniségünket személyiséggé.

Ez a történeti oktatás eszerint tényleg nevelő.

S ha már most a középiskola föladatául, a szakiskolától megkülönböztetően, egy magasabb, általános műveltség közlését és a főiskolai tanulmányra való előkészítést továbbra is fönntartjuk, úgy szükségyszerű, hogy a nyelveknek, a számtan elemeinek az alsóbb osztályokban való nyújtása után a történet legyen a középiskola központi tantárgya.

Vallás, irodalom, földrajz, ének, rajz, testgyakorlat külön-órákban csakis mélyítik, illetőleg példákkal megvilágítják a történetet.

Természetrájk és természettan, amennyiben nehézséggel járna azoknak teljes illeszkedése a történethez, legalább a történeti módszer alkalmazása által alkalmazkodhatnának a concentratio gondolatához.

Csakis a tisztán formai tantárgyak, amelyek a tartalomtól és így magától a történettől is eltekintenek, (így a gondolkozás formáit földolgozó logica, a beszél ését földolgozó grammatica, a számlálás és mérését földolgozó mathematica és geometria) csakis ezek állanak laza kapcsolatban a történettel, amiért is, valamint tekintettel a túlterheltetés panaszára és az egyéni szabad fejlődés követelményére, a főlőbb osztályokban szabadon választható tantárgyakul kínálkoznak.

Ama gondolat, hogy a középiskolai oktatás középpontjába a történet helyezendő, nem új. Már HESS, MÁRIA TERÉZIÁ-nak mélyebben járó iskola-reformere az oktatás központjába helyezi a történetet; annak jelentőségét érületi anyagánál fogva HERBART elismeri, és ZILLER iskolája a művelődési fokozatokban értékesíti is.

Kegeyes figyelmüket e témával én is igénybe vettem, nem csak azért, mivel előadásom a történetet az erkölcsi nevelés szempontjából újabb megvilágításba helyezte, a concentratio gondolatát pedig következetesebben köröszkül vitte, hanem azért is, mivel szilárd meggyőződése, hogy a középiskolai oktatásnak a bevezetésben érintett bajai és hiányai ez úton valóban alaposan és egyszerűen orvosolhatók. E bajok ellen küzdünk mindnyájan, akik itt közélről-távolról egybe-együltünk; s kik ezért is – bár különbözőképpen küzdünk – egymással mégis melegen kezét foghatunk.

Schneller István.

A társadalmi nevelés jelentősége a polgári kötelességek és a hazafiság szempontjából.

Két áramlat találkozik folyton a társadalmi életben, melyek látszólag különböző, sőt ellentétes természetűek. Ezek a társas fejlődés igazi benső hajtó erői, melyeknek haladó vagy visszafelé irányuló mozgása ama társadalmi őserők helyes részarányától és kölcsönös kiegyenlítődésétől függ. Ez a két őserő az ember egyéni és társas ösztöne.

Vannak idők, midőn majd az egyik, majd a másik áramlat kerekedik fölül, de az ilyen zavarodás rendszeren meg szokta bőszülni magát. Nem ok nélkül panaszkodik JODL F., hogy az egész nemzedék, melyhez mi tartozunk, az önzés és az erősebb joga egyedül boldogító tanának hatása alatt nőtt föl; azért erre a tudományos tévedésre nem lehet eléggé utalni és a most fölcseperedő nemzedéket nyomatékosan figyelmeztetni, hogy a féktelen önösség ösztöne, melynek szerves érvényesülésétől a közjólét és haladás lendületét várták, voltaképp csak a kíméletlen kizsákmányolás rendszerét teremtte meg. Szemben a társadalmat mindinkább elkülönülő ellenséges táborokra bontó kizárólagos önzéssel – manapság különös nyomatékkal hangoztatják az egyes hivatások és egyének mindent felölelő solidaritását.

A solidaritas fogalma újabban BOURGEOIS által bizonyos bölcséleti jellegű rendszerré dolgoztatott föl. Ez a bölcsész apostola az új tannak azt mondja, hogy a solidaritas mindenek fölött áll. Az a társadalom szülő anyja és egyúttal forrása a tiszta emberi erkölcsnek, melynek követelményei szigorúak, de parancsai és kötelező kijelentései az emberi társadalom mechanizmusában gyökereznek. BOURGEOIS nézete szerint ez a társadalomtani alapon nyugvó erkölcsstan van hivatva a methaphysikai alapon álló erkölcsi rendszereket kiszorítani helyökből.

A solidaritas etikájának alapelve a következő mondatban foglalható össze: »Mindaz, a mik vagyunk és a mink van, oly adomány, mely visszafizetendő; az összes szolgálatok és jótétemények, melyeket a társadalomtól nyertünk, a köznek részünkről ismét visszaadandók.*)

*) L. BOURGEOIS: La solidarité, 3 kiad. bevezetés.

Egyáltalán nem akarjuk a solidaritás gondolatának pädagogiai és erkölcsnemesítő értékét kisebbiteni, sőt meggyőződésünk, hogy a tanításban nem lehet a társas hivatásoknak egymástól való kölcsönös függésére eléggé utalni. Erre számtalan alkalom kínálkozik a népiskolától kezdve a főiskola legmagasabb fokáig. De a solidarismusnak mint empirikus ténynek nevelő hatását nem szabad túlbecsülni. Mert teljesen igaz az, a mit FOUILLEE A. BOURGEOIS solidaritási etikájáról mond: »A mik vagyunk és a mink van, az adomány, ebben áll a természetes solidaritás; azt vissza kell adnunk, ebben áll az erkölcsi solidaritás, és ez az utóbbi nem is oly egyszerű következtetés az előbbiből, ha magasb motívumot nem iktatunk közéjük.*)

Ezzel a kevés szóval ki van mutatva az empirikus solidaritáson nyugvó etikának elégtelensége. Nem elég tudniillik a kölcsönös függésben álló tényleges solidaritásra való utalás. Igazi pädagogiai és jellemképező becse a természetes solidarismusnak csak akkor lesz, ha vele párhuzamosan a társadalmi igazságérzet és az erkölcsi kötelességérzet is kifejlődik. Ez az etikai solidarismus, melylyel egyedül lehet a társadalmi összhangot megteremteni. »A forradalom – azt mondta BOURGEOIS a társadalmi nevelésügyi párisi congressuson 1900-ban – meghozta az emberi jogok kijelentését; most még a kötelességek kijelentését kell ahhoz fűzni.« De ennek a kijelentésnek az ember erkölcsi érzéke által kell történni. SIDGWIGK HENRIK, BUTLER-re hivatkozva, azt mondja: »A man knows certainly, but he does not certainly know what will lead to his happiness. The moral judgments, that men habitually pass on one another in ordinary discourse, imply for the most part, that duty is usually not a difficult thing for an ordinary man to know, though various seductive impulses may make it difficult for him to do it. And in such maxims, as that duty should be performed »adviene qui pourra«, that truth should be spoken without regard to consequences, that justice should be done »though the sky should fall,« it is implied, that we have the power of seeing clearly that certain kinds of action are right and reasonable in themselves, apart from their consequences.**)

*) Revue des deux Mondes 1901. július, 15. füzet, 390. 1.

***) H. SIDGWIGK: The Method of Ethics, 7. kiadás (1907), 200.1.

Kell tehát a physikai és biológiai jó és rossz érzés fölött álló erkölcsi világrendnek léteznie. Az a legfőbb jó, mely után az embernek törekednie kell, a lelki egyensúly, mely azáltal érhető el, ha az emberi cselekvés az erkölcsi világrend követelményeivel tökéletesen összehangzik. Ennek az erkölcsi világrendnek, nem mint a természet ellentétének, hanem mint kiegészítőjének kell, úgy miként az emberben él, az ember alsóbb és magasabbrendű ösztöneinek szabályozását intézni.

A nevelés főadata tehát az ember amaz alaptulajdonságait tökéletesbbiteni, növelni és nemesíteni, melyek az akaratra és cselekvésre egybevágóságában az erkölcsi világrend követelményeivel az élet eszményének megvalósítására törekszenek.

Az ethikai solidaritás valóban csak az embereket összekötő testvériség és az ethikai egyenlőség alapján érhető el. Itt különösen ez utóbbit kívánjuk hangsúlyozni, mert az absolutus egyenlőség eszméje a természettudományi fölfogás következtében oly sok sérülést szenvedett. Hiszen már a horror aequalitatis-ról beszélnek, mint a hogy azelőtt a horror vacui-ról volt szó.

Es mégis, úgy tetszik nekünk, hogy az egyenlőség a társadalom épületének emeléséhez és a társadalmi élet összhangjának alakulásához elengedhetlenül szükséges. Hogy ennél fogva a tudomány által megállapított tényekkel ne ütközzünk össze, az egyenlőség gondolatának megfelelő ethico-sociológiai formuláját kell föltalálnunk. A formula törvényt jelent ki, de nem olyat, mely szükségkép megvalósul, hanem olyant, melyet meg kell valósítani, egy oly eszményt, mely felé a társadalmi élet halad, míg emelkedőben van, ellenben, ha azt tekinteten kívül hagyja, akkor hanyatlásnak indul.

Ezzel a megjegyzéssel – a kikerülhetetlen természetes különbség daczára a képességek és tehetségekben – a társadalmi összhangot a mechanikának egy eléggé ismert formulája által lehet megérzékíteni: $P:Q=p:q$. Szavakkal kifejezve ez annyit jelent, hogy a társadalmi igazság azt követeli, hogy minden társas erő (képesség, ügyesség, bírás, hatalom, tekintély és physikai erő stb.) egyenlő arányban legyen az elvégzendő társadalmi munkához (a munkát legtágabb értelemben véve, értve azon az összes polgári kötelességek teljesítését, a szellemi és a jótékonyági munkásságot is), és viszont a magasbrendű erő-

kifejtésnek nagyobb társadalmi felsőbbtség feleljen meg. Ez a viszony a következő eszmei egyenletet adja: $Q = \frac{P}{q}$, mely szerintünk annak az etnikai egyenlőségnek formulája, a melyre az ethikai nevelésnek törekedni kell. Sehol sincsen az ethikai igazság úgy kidomborítva, mint Jézus ama szavaiban, melyekkel tanítványait arra oktatja, hogy a valódi nagyság a munkában, a szolgálatban, vagyis a kötelességteljesítésben rejlik. »Aki közületek nagy akar lenni – mondta, miután hangoztatta azt, hogy v sem azért jött, hogy szolgálják, hanem hogy szolgáljon – az uralótok legyen, és a ki első akar lenni, az szolgáljon benneteket.«

Mindenek fölött a polgári élet az, mely kell, hogy társas tevékenységünket igénybe vegye. De helyesen kifejlődött társas érzék nélkül a polgári kötelességek, melyek különben egyúttal a polgári jogok biztosítékai is, csupán kellemetlen és nyomasztó terheink lesznek. Kell tehát, hogy valamennyi társadalmi erőnek szükségképpen közreműködésére s a polgári szabadság és kötelességteljesítés közti összefüggésre utaljunk folyton. Az ember, mint társas lény, sem a társadalomból, de még közbötlén környezetéből sem szakíthatja ki magát.

Hiszen alapjában és valósággal társadalmak vannak, és nincs egy emberi társadalom, mely utóbbi tulajdonképp csak elvont fogalom. Az ember, mint egyén nincs, a társadalom egész alkatába közbenvetetlenül beillesztve, hanem mindenekelőtt egy társaságnak, és pedig annak a tagja, mely őt szülte, nevelte és szellemileg kifejlesztette. Azért az ember a társadalom ama részével van összeköttetésben, mely különösen az ő társadalmá: szülőföldével, hazájával, nemzetével. Ezek által és ezekkel együtt tartozik ő a nagy emberi társadalomhoz. Abból meríti socialis erejét és minden társas működésének ott kell kezdődni és végbe-menni. Ebben áll a hazafiság és a honszeretet társadalmi kötelessége. Ez tehát oly társas ösztön, melynek az egyesüléshez es nem a szétváláshoz kell vezetnie. A hazafiatlanság azért egy-értelmű a társiatlansággal. De a valódi hazafiság csak ott fakadhat, virágozhat és hozhat jó gyümölcsöket, a hol az igazi társadalmi érzék és a solidaritas, az összetartozandóság, helyes gondolata otthon van. Javaslatainkat ezeknél fogva a következő pontokban foglaljuk össze:

A). A társadalmi nevelésnek az egyénit társadalmi értéké kell fölemelni. Valóban társadalmi a nevelés akkor, ha önálló egyéneket állít a nyáj emberek helyébe. Az egyénit a társiással csak az ethikai solidaritás eszméjének hangoztatása által érhetni el, azért minden alkalommal a tényleg fönnálló kölcsönös függésre kell utalni; az erkölcsi világrendben gyökerező ethikai motívumok által fejlesztendő az igazságérzet, mely az egyetemlegesség kötelességeinek teljesítésére sarkal.

B) Nevelési művészetünk egyik legnagyobb föladata az legyen, hogy az emberekbe az ethikai viszonyilagos egyenlőség eszméjét és abból következő arányilagos kötelességeket, melyek erejének és tehetségének megfelelnek, belecsöpögtesse, sőt belenevelje.

C) Az igazi hazafíság a társadalmi kötelességek teljesítésében áll; társadalmi érzék nélkül nincs hazafíság, e nélkül pedig a társadalmi tevékenység talaja hiányzik. Ez a két egymást kiegészítő ösztön tehát egymással összefüggésben ápolandó és fejlesztendő.

Giesswein Sándor.

A gyermekek mulattatása.

Mintegy tizenöt évvel ezelőtt a neveléssel foglalkozók világában az a szó hangzott föl: »A gyermekek élete örömtelen, unalmas a mód, ahogyan tanítják őket; örömtelenek azok az órák is otthon, amelyekre az iskolai föladatok vetnek árnyékot; – vigyünk tehát örömet a gyermekek életébe; mulattassuk a gyermekeket.«

A terv nagyon szép volt és méltó azokhoz a napfényes természetekhez, akik száz meg száz gyermekéletet tettek szintén napfényessé, mint ahogy a nap változtat minden harmatcsöppöt a maga parányképévé.

De a gondolatkeltette lelkesedés szinte túlcsapott itt-ott, s ma már csaknem azt kérdezhetni néha, nincs-e a gyermekek mulattatása túlozva és nem távolodunk-e újra – ha talán ellenkező irányban is – attól a célponttól, amely a gyermek

összes tehetségeinek arányos kifejlesztésében áll. Az bizonyos, hogy ezt az előbbi módszer nem érte el, mert a gyermek képzetletét jóformán parlagon hagyta.

Nézzünk körül, hol n e m látunk ma gyermekeket, ahol csak izgalom kínálkozik! A hangversenyeken, színházban, bazarokban, lóversenyeken egyaránt ott vannak. Hic et ubique. És az orpheumokban is. Hogy Angliában ez utóbbiak törzsközönségét a szegényebb néposztály szolgáltatja, azt tudjuk, s ezek nem egyszer csak azért viszik el a gyermeket, mert nincs kire otthon hagyni. Ez a szegénysorsból eredő baj, amivel nehezebb szembeszállni; de van a gyermekek mulatsága körül olyan baj is bőven, amely éppen a fölöslegből ered. Az esplanade-ok confetti-ünnepélyei, a fürdőhelyek gyermekszépség-versenyei mind ide tartoznak: valamint hogy komoly szót lehetne emelni a mozgófénykép-színházak túltengő fölburjánzása ellen is, amelyek oktató, nevelő czéllal kezdettek terjedni, de amelyeknek gyakran már nem is kérdéses értékű képeiből ugyancsak kiszorult épen ez az elem.

És pedig most, a fényes gyermekbálok, élőképek idején is kérdezhetjük: kívánja-e hát a gyermek lelke mindezt az összetett és fényes, mesterkéltnél módú mulattatást? Gondoljunk egy-egy jó »kifutós«-ra, labdázásra, vagy gondoljunk a boldogságra, amelyet egy kocsiderék homok szerzett meg: a régi babára, mely egyre drágábbá vált, amint jobban megkopott.

Nem, a gyermeki lélek voltaképp semmi rendkívüli, ritkára nem vágyik magától. Mikor lelkünk kikerül az Alkotó újjá alól, ugyanolyan főségesen egészséges és tiszta, mintt estünk: – egyik sem kívánja az erős izgatószerket: – de kezdjük csak el részeltetni azokban, – a beteges vágyakozás is megjelenik csakhamar.

És ezért kellene, hogy az iskolák így szóljanak a szülőkhez: »Ti reánk bízátok gyermekeitek elméjét és jellemét: – de hát hogyha néha egyetlen egy szünidő hónapok munkáját rontja le?

A lélektan azt mondja, hogy a könyveknek és a képeknek mindig kellene valamit elmondatlanul, fölfedezetlenül hagyniok, mert a legnagyobb gyönyörűséget saját képzelődésünk munkásságában lelhetjük. És ma a játékszerek, multságok oly teljesen híjjával vannak minden egyszerűségnek, hogy azt kell

kérdünk: nem követjük-e el ezek révén azt a hibát, hogy a gyermek képzeletének nem engedünk semmi teret?

Másik nagy veszedelme is van a szakadatlan, kívülről jövő mulattatásnak. Mindnyájan ismerjük a társaságbeli hölgynek azt a típusát, aki szakadatlanul »érzi, hogy egy kis változatoságra van szüksége.« Mi rejlik e látszólagos »megfínomult lelki élet« mögött magyarázatul? A lelki üresség. Leki tartalmatlansága annak, akinek gyermekkorában soha sem kellett önmagából merítenie a legkisebb mulatságot sem.

Száz meg száz ilyen elrontott élet mutat oda Goethe szavainak nagy igazságára:

Erquickung hast du nicht gewonnen,
Wenn sie dir nicht aus eigner Seele quillt.

Valaki azt kérdezhetné talán: Ne hintsünk tehát virágot a gyermek élete útjára? De igen; – csakhogy a virágnak nem szükséges épen melegházi orchideának lennie.

Hányszor látjuk mégis, hogy a magukban véve egyszerű mulatságok is egyre mesterkéltebb részleteket mutatnak! A gyermekek uzsonnára nyomatott meghívón hívják a pajtásokat, mert X. Y. ekkor és ekkor »fogad«; ami mind a saját fontosságát növeli irreálisan nagygyá a gyermek szemében. Ugyancsak ezért az alap nélkül, érdem nélkül megszerzett fontosság elképzeléseért vádoló vagyok én, mint helytelen dolgot, azt az angol szokást is, mikor valami nagy jótékonyági ünnep keretében a gyermekek »erszényeket ajándékoznak«, (to present purses) valami polgármestereiének vagy mágnásnőnek. Az erszényben foglalt összeg aztán, egyre emelkedő sorrendben, ki van kürtölve. Ha jól állhatnánk érte, hogy ugyanolyan összegű zsebpénzből, ugyanolyan körülmények között gyűjtött össze egyik többet, másik kevesebbet, akkor lenne virtus a legnagyobb összegben; de mivel kivétel nélkül mindig úgy van, hogy a kisebb összegek neve akkor hangzik föl, mikor egy egyszerű kis batiszt ruha lépked oda a jótékony hölgy elé, a nagy összegek meg akkor, mikor valódi csipkébe, selyembe öltözött leányka suhog oda eléje: – a dolog igazságtalan volta szembeszökő.

Mindez a melegházi, mesterkéltség levegő fejleszteti azt a palántát, amely hamar virul ki, de hamar is fonnyad el.

A tánczórák, a korcsolyázás, noha igen hasznosak, de nem egyszer oly keretben vannak nyújtva, amely a gyermekben ferde fogalmakat ébreszt, egyebek közt a gazdagok és szegények közötti különbségre nézve is. Mindez a sokféle szórakozás állhatna az iskola ellenőrzése alatt is: de azért úgy, hogy igazán mulatságot jelentsenek és ne leczkét. Hanem pl. a gyermekek egyenruhában vehetnének benne részt épen az egyenlőségi érzés kedvéért.

Délutánokat az iskolák igen kevés költséggel rendezhetnének: nem szükségkép az iskolában, csak az iskola fönhatósága alatt. Ennek két jó eredménye is volna. Először is áll az, hogy, ha a szórakozás és az iskola a gyermek életében nincs szorosabb kapcsolatban mint jelenleg, akkor az elsőnek napfénye mellett az utóbbira árnyak kell vetődnie, holott ha az iskola is szerepet követel magának a gyermekélet vidámságában, a gyermekekre való befolyása jelentékenyen erősödni fog.

A második ok szemmel látható: az iskola ellenőrzést gyakorolhat a mulatságok mennyisége és minősége fölött és hatalmas befolyást nyer a gyermekeknek, de sokszor a szülőknek nevelésére is. Épen mostanában írt egy magyar utazó igen érdekesen arról, hogy Japánban az iskolák mily kitűnően szórakoztatják a gyermekeket a szabad idejükben.

A túlságos sok és költséges mulatságnak a fősoroltak mellett veszedelme még a pénz fontosságának túlkorai látása. A mai kor apró Dombey Páljai már nem kérdik: »Papa, mi az a pénz?« Azok tudják. A pénz nagy fontosságának látásával függ aztán össze sokszor a szegény sorsnak kicsinylése, mert a gazdag ember gyermeke előtt úgy látszik, hogy egyedül a pénz adja meg mindazt, ami az életet széppé teszi.

Összegezve a túlzottan költséges szórakozások hatását, azt mondhatjuk, hogy ezek: a beteges élvezetvágy fejlesztése; saját lelki tartalmunk csökkenése és a magunkból meríteni tudás veszte: végre ferde eszmék a szegény és gazdag fogalma felől.

Minélfogva legyen határozatunk a következő: Az iskolának szorosabb összefüggésben kell állnia a gyermekek szórakozásaival, részben azért, hogy erősebb befolyást nyerjen a gyermekre, részint pedig, hogy ellenőrizhesse a lelki életét.

Csakis így remélhetjük, hogy a gyermekeknek részük lesz igazi vidámságban az egészségtelen izgalom helyett és hogy egyszersmind fölébred lelkükben mások iránt az a méltányos gyöngédség és meleg érzés, amelyekről Eötvös azt mondja: Mint a levegő, mint a víz, mint minden a földön; úgy szívünk is, mennél melegebb, annál magasabbra emelkedik!

Gineverné Győry Ilona.

Társadalmi tényezők az erkölcsi fejlődésben.

A gyermek utánzó és társas ösztönénél, az ifjú a példa hatásánál, de az önálló ítélet híjánál fogva is, környezete erkölcsi hatása alatt áll – a közvéleménnyel szembe szállni nem mer. Egy kis fiú, aki mindig nagyon őszinte volt, iskolába kerül, ott tiszta kitűnő bizonyítványt kap. Egyszerre csak iskolakerülővé válik, sőt hazudik is. Édes atya nem tudja mire vélni a dolgot. Vallatóra fogja a fiút. A gyermek vall: »Ha azt akarod, édes apám, hogy belőlem derék ember váljék, vigy el innen. Mikor a kitűnő bizonyítványomat megkaptam, engem a többi fiú k i t ü n ő s P i s t á n a k csúfolt s nem akartak velem játszani. « – Más családban két fiút édes anyjuk gondosan, szigorúan nevel. Mindkettő mintatanuló. Mikor nagyobb városba kerülnek, más iskolába, rossz pajtások közé, mindkettő megváltozik s később el is züllik. A gyermek s az ifjú nem tudja elviselni az egyedüllétet; társai kedvéért bármire kész. Innét ered az idő előtti szivarozás is és sok egyéb tömeg-hiba.

A gyermek erkölcsi fejlődésében ezért van igen nagy része a társadalmi viszonyoknak s a környezetnek. Növeli e befolyás jelentőségét az a tény, hogy e tényezők nehezen ellenőrizhetők s megváltoztatásuk a nevelőnek nem áll módjában. Tehát a küzdelem ellenük csak közvetett lehet.

A) Ily társadalmi tényezők:

a) A család, melynek erkölcsi légköre, életfölfogása rányomja bélyegét a gyermek lelkére. Voltakép maga az átöröklés is nem csupán mint biológiai tényező hat rá, hanem mint

családi vagy faji hagyomány – nem pusztá testi, hanem lelki dispositio is, melyet a folyton ismétlődő példa növel nagyra. A családi kör s részben a család társadalmi helyzete nevel a nagyúri gyermekből önző zsarnokot; a kényeztetés gyöngé jellemű embert, aki a sors csapásait elviselni képtelen, – ez a typos adja az öngyilkos-gyermekeket; a féltett, mindennel elhalmozott egyik ében az önzést, gyávaságot és ürességet: a túlszigor a kép-mutatást. A gazda és cseléd közötti ottani viszony tükröződik a meglett ember társadalmi fölfogásában is. Ott tanulja meg a munkát megbecsülni vagy lenézni. Ott sajátítja el esetleg a modern, léha úri erkölcsöt, A részrehajlás ott neveli lelkében az elkeseredést; a mellőzés, elnyomás ott teszi vaddá, zárkó-zottá. Az erkölcsi fejlődésnek melegágya a család.

b) Az iskolában uralkodó szellem is mint socialis tényező fontos. A közösség hatása az óvótól az egyetemig érvényesül. A protectio, a részrehajlás, az egészségtelen verseny, az embertelen szigor megmérgezi az iskolás gyerek lelkét. Sárospatak szabad szelleme hajthatatlan jellemeket, az amerikai iskolák önkormányzata független polgárt, erős egyéniséget nevel. Az iskolai életben fontos a szülők társadalmi helyzete: a házmester-kis-asszony, vagy a hordár leánya apját szégyenli; egy életre való keserűséggel telik meg a lelencz: a gyűlölet magvát szórja szét a socialista munkás fia.

c) Fontos tényező a közéleti szellem is. Spárta közszelleme nevelte a spártai jellemet, a rothadt Róma a Gatilinákat. Svájc és Anglia közléte független jellemeket nevel. A centralisált államokban divó protectio az állami jászlat áhítózó gerincz-telen strébereket.

d) Még fontosabb tényező a társadalmi élet a maga conventionalis hazugságaival, mik a gyermekből korán kiirtják az őszinteséget. Ha ott az élvezet- és pénzshajzás s a hozományvadászat; ha a hitetlenség, a mai kor ledér erkölcsé, a párbaj s az öngyilkosság járja: léha, piszkos, önző lesz ott az ifjú is. Az idő előtti élvezetekbe belesömörlik; tettvágya kivész, kö-telességérzete eltompul; hite elvész s egyenlő könnyedséggel züllik el vagy követ el öngyilkosságot. A társadalomban elter-jedt játékszenveaely, a totalizatór, a kártya megmételtyezi a gyermek lelkét. Még jobban megmételtyezi az utczai élet látása, a kirakatok erkölcsstelen képei, nyomtatványai, a kávéházi élet, a mai színház.

e) Viszont a társadalom tiszta erkölce visszahat a gyermeki jellemre is; Svájcban a gyermekek bünténye ritkaság. Ahol maga a társadalom örködik a gyermek fölött, ott a gyermekből törvénytisztelő, emberszerető felnőtt válik.

f) Szintúgy a nemzeti érzés fölbuzdulása is fölélem előleg hat a gyermekekre. A japán, a búr, a lengyel gyerek lelkesedik hazájáért. Ellenben az elnyomottságukba beletörődő fajok gyermekei elfajzanak s a rosszra hajlandók.

g) A szegény családok gyermekének erkölcsi fejlődését végzetesen befolyásolja az osztályharczra való izgatás s e néposztályok ebből eredő erkölcsi fölfogása, mely az amerikázásban s a sabotageban nyilvánul. Még inkább befolyásolja a tömegnyomor, a zsúfolt lakások s az örökös vándorlás lakásról-lakásra, a hol az ismerős környezet erkölcsi ellenőrzése hiányzik.

h) Azonban minden tényezőnél mélyebben befolyásolja a gyermeki lélek erkölcsi fejlődését környezetének vallásossága vagy hitelensége. Az emberi léleknek nagy fékezője a vallás, mert az erkölcsi törvénynek büntető sanctiót az ád. BERNÁT ISTVÁN-nak igaza van: »Az állam, mely a vallást s a vallásos embereket támadja, anarchista fiatalságot nevel(*), ennek eredménye a féktelen egyéni önzés, tehát a legantisocialisabb hajlam. Ez a rendszer rettenetes gyümölcsöt terem: »Marseilleben egy 14 éves üvegesinas elvágja társa nyakát; egy 16 éves fiú nagynénjét fojtja meg, aki fölnevelte: Bordeauxban egy 11 éves fiú mulatságból kiássa és megcsonkítja a gyermekhullákát s húsukat a kacsáknak hajigálja. A gyermekbűnök s az öngyilkos gyermekek szaporodnak. Az ifjú nemes erőfeszítésre, idealismusra nem hajlandó, nem is képes többé. A családi kötelék bomladozik; az elválások szaporodnak. A magzatelhajtás rohamosan terjed.

B) A bajok leküzdése.

Inkább ellensúlyozásukról lehet szó, mert leküzdésük föltötte nehéz, olykor lehetetlen.

Mivel a baj a társadalomtól ered, magát a társadalmat kell reformálni. Nem okos nevelő az, csak fél munkát végez, ki ma a társadalmi nevelésből a maga részét ki nem veszi.

*) „*Francia Állapotok*” – Magy. Gazd. Szemléje, 1908. ápr.-máj. füzet.

A társadalmat s az államot kell rábírní amaz intézmények megteremtésére, melyek a társadalmi vétkek okozta erkölcsi rombolást a gyermeki lélekben jóvá tehetik s a sorscsapások ütötte sebeket begyógyítják. A korhely, gonosz szülők züllött gyermekét kényszernevelésre kell fogni: de a családi nevelés többet ér, mint az árvaházi rendszer üvegházi tenyészeté. Gondoskodni kell az iparosinasok erkölcsi neveléséről, mint egykor a céhek a maguk módja szerint. Meg kell akadályozni a leendő gonosztevő kifejlődését: föl kell állítani a gyermek-törvényszékeket.

Ámde az ily intézmények megalkotásáig várni nem lehet. Addig is föl kell használni minden eszközt az erkölcsi romlás meggátlására. E végre

a) Az iskolai életből ki kell irtani a protectiót. Egyenlő mértékkel kell mérni mindenkinek. Elnézés csak a gyöngékkal, betegekkel, szegényekkel szemben engedhető meg. A gyermek érezze, hogy tanítójuk szeme előtt mind egyformák, s így rendületlenül bízzék annak igazságosságában.

b) Ki kell a tanulóknak fejleszteni a testvériség érzetét. Fölkelteni a jóakaratot és részvétet egymás iránt. Főleg nem kell engedni, hogy a nagyobb gyerek a kisebbet, fiú a leányt bántsa. A nagyobbban ki kell fejleszteni a felelősség érzetét; a kisebbben pedig a szófogadást. Ha egyik társuk megbetegszik és lehet, látogassák meg; ha baj éri. gyűjtsenek részére.

c) Fejleszteni kell bennük a szülőtiszteletet s a testvéreik iránti szeretetet is. Alkalmat kell adni arra, hogy a nagyobb testvér a kisebbet gondozza.

d) Beléjük kell oltani a munka megbecsülését. Itt a példa a fő. Fogja meg a dolog végét maga a tanító is és becsülje meg a cselédet, a munkást; ne engedje a gyermeket henczegni.

e) Szerettesse meg vele az állatot, a növényt is; mindent ami él, ami gyöngé, ami oltalomra szorul. S ne engedje, hogy állatot kínozzon, virágot ellökjön. Ne herbarium, hanem virágápolás. Ne gombostűre tűzött bogárgyűjtemény, hanem élő állatok gondozása. Akkor nem fogja pajtásait sem bántani.

f) Fejleszteni kell a haza szeretetét. Hálásan érezze a gyermek, mit köszön hazájának. Ápolni kell benne a kegyeletet nemzete nagyjai iránt.

g) Ám az erkölcsi szelidülés szempontjából még fontosabb a vallásosság, az Istenbe vetett hit fejlesztése. A természettudományok tanítása ezernyi alkalmat nyújt az isteni bölcsesség, jóság, gondviselet föl tüntetésére. Egy-egy gyermek elárvulása, egy-egy elemi csapás, mely a községet éri, az isteni félelem megerősítésére. Csak arra kell vigyázni, hogy a szeretet vállalása helyett ne a felekezeti szűkkeblűség fészkelődjék be a gyermeki szívekbe.

h) A szegény tanulók számára létesíteni kell a napközi otthont, az ingyen tejet, a diákasztalt. De a testi eledel nem elég: ott is szeretettel kell velük foglalkozni.

i) Játék közben nem kell engedni, hogy a gazdag a szegénytől elhúzódjék. E végből kell valamennyit rászoktatni az egyszerűsége. A gazdag gyerek ne kérkedjék szép ruhájával; a szegény ne irigykedjék gazdag társára.

k) Az egészségtelen versenyt – mely az önzés melegágya – korlátozni kell. A kitűnő tanulót társai sokszor meggyűlölik, ha az ő rovásukra szeret érvényesülni. Ez gonosz hajlam, amit ki kell irtani. Inkább azzal tüntessük ki a jó tanulót, hogy a gyöngébbet rábízzuk s *ezzel* a noblesse oblige elvét gyökereztetjük meg benne.

l) Az összetartozandóság s a szövetkezés eszméjét korán bele kell oltani az ifjú lélekbe. A föladást, árulkodást soha sem kell megtűrni.

m) A társadalmi ferdeségekkel szemben nincs más védekezés, mint a tiszta, józan ész s az önálló erkölcsi fölfogás kifejlesztése. Akkor, amikor a tanító növendékei föltétlen bizalmát már bírja, s bennük a józan fölfogást már kifejlesztette: szóvá lehet tenni egy-egy társadalmi kinövést is. A fiatal lélek igazságérzete annak a kinövésnek a ferdeségét megérzi. így lehet a czifrázkodást, az úrhatnamságot, a henye uraskodást, a nők kávéházbaj árasát és sok egyebet kipellengérezni. Néha a kifigurázás is elég. Egy-egy gyerek eléri a célzást (pl. a czifrázkodásra) s a rápirítás után megjavul.

n) E célra föl lehet és kell is használni az olvasmányokat is. De a könyvkiosztáskor a tanító vegye figyelembe mindenik gyermek egyéniségét s oly olvasmányt adjon neki, mely épp az ő lelkületében mutatkozó hiányok pótlására alkalmas.

o) Legfontosabb minden tanulónak egyénenkénti gondos kiismerése. A gyermek nyitott könyv legyen a tanító előtt. Minél jobban ismeri, annál biztosabban alakíthatja. E végből semmiféle fáradságot ne sokaljon. A maga tisztább erkölcsi fölfogását csakis ily föltétellel olthatja át belé. Csakis ily föltétel mellett hajlíthatja a gyermek akarátát. így nevelheti önfegyelmezésre, önkormányzásra. így teheti béketúróvé; így edzheti meg a kellemetlenségek elviselésére is. így taníthatja olykor lemondásra is. így szoktathatja igazmondásra, munkára még a hazugot, még az agyonbecézettet is.

p) A léhaság és nemtelen szenvedélyek ellen legjobb védekezés a nemes, ártatlan, tiszta örömök megkedveltetése. Szerettesse meg vele a természetet, a nemes művészi szépet; kapassa rá az egészséges életörömet fejlesztő sportra, még inkább a turistaságra. Ezzel megóvta a benne lappangó vétkes érzéki hajlamoktól. Az iskolai kirándulások amellet a közszellem s az együttérzés fejlesztői is.

q) Az abstinentiát korán kell kezdeni. De a pusztá tilalom nem elég: positivus elfoglalása is kell a léleknek.

r) Az érzékiség megelőzése végett az ifjút testi munkával, edző játékkal kell szabad idejében elfoglalni. Az érzékpuhító henyeséget nem kell tűrni. Korán keljen, dolgozzék s a szabadban sokat mozogjon az ifjú. De meg kell azt óvni a pornographia mételyező termékeinek olvasásától s látásától is.

s) Aki a fölvilágosítás kényes dolgát tapintatlan kézzel végzi, nagy rombolást vihet véghez az ifjú lélekben. Egy ifjú művelt, jólelkű szülők egyetlen fia – szelíd lelkű, mélyen valóságos. 15 éves korában pályadíjúi nyert aranyán még feszületet vesz. Egyszer csak megváltozik: vad, szilaj, szülői iránt tiszteletlen, a tanulást elhanyagolja; majd agybajt kap; abból kigyógyul, de vidámsága oda; végül 17 éves korában öngyilkos lesz. Kutatják tette okát. A hű öreg cseléd elmondja, hogy kedves feszületjét előtte vágta földhöz: »Ezzel csaltak engem!« Könyves polczán SCHOPENHAUER-t, NIETZSCE-t, FOREL-t találták. Kisült, hogy egy lelketlen tanár rombolta le durva kézzel minden illuzióját. A fiatal lélek a kiábrándulást nem bírta ki, egyensúlya kibillent. A szülő gyöngéden ám világosítsa föl gyermekét; világosítsa föl kíméletesen, négy szemközt a házi orvos. De a tanító egész osztály előtt, nyilvánosan – soha. Nem tudhatja, melyik fiatal lélekben mit rombol szél.

t) De mindennél fontosabb a tanító s növendéke közötti erős erkölcsi kapocs kifejlődése. E nélkül állandó mély hatás nincs. Mivel ezt a túlsúlyfoltosság s a szakrendszer gátolja, le kell szállítani a létszámot és meg kell szüntetni a merev szakrendszert. Svájcz ezt a lépést megtette s az eredmény: mélyebb erkölcsi műveltség és egészséges társadalmi viszonyok, ami fölér a sekély sokattudással.

Összegezzünk! E tényezők következetes fölhasználása ellensúlyozhatja a káros társadalmi tényezők hatását. A küzdelem e hatás ellen nem könnyű. Föl kell vennünk mégis, hacsak azt nem akarjuk, hogy az erkölcsi nevelésre való minden egyéb törekvésünk meddő maradjon.

Geőcze Sarolta.

Az erkölcsi elvek belévittele a szakoktatásba.

Az általános oktatás minden fokozatán a cél az embernek magasabb műveltségi szintre emelése a nemzet, vagy az emberiség művelődési közösségéhez való tartozás előfeltételét képező közműveltség elsajátítása által, más szóval a cél magában véve is társadalmi ethikai, holott a szakoktatásban cél gyanánt világosan az egyéni haszon, a czélszerűségnek fokozott elve lép előtérbe.

A társadalmi ethikai elveket azonban érvényesíteni kell a szakoktatásban is. Az általános műveltség iskoláit közelebb kell hozni az élethez tananyagban, s paedagogiai módszerűi a szakoktatásban általán érvényesülő elvet: a munkát, illetőleg az öntevékenységet kell alkalmaznunk. Ezzel elérjük azt, hogy az általános műveltség magasabb fokú iskoláiból kikerültek sem fogják keveselni a technikai munkát és az »odi profanum vulgus et arceo« elve alapján nem zárkoznak el az élet nagy kérdései, különösen a társadalmi kérdés elől. De ez csak egy része annak a törekvésnek, a mely a nemzeti társadalom minden rétegét ugyanazon erkölcsi fölfogással, világnézettel kívánja megajándékozni.

Az erkölcsi fölfogásnak az a része, amelyet mi társadalmi erkölcsstannak nevezünk, nem csupán az érzelemnek, de a szerzett ismereteknek függvénye is. Ha tehát a szakoktatás azelőtt válik el az általános műveltség közös törzsétől, mielőtt a növendékek a nemzeti társadalom közös világfölfogásának, erkölcsének alapját képező történelmi, irodalmi, alkotmányjogi, közgazdasági stb. ismereteket elsajátították volna, akkor a csupán szakműveltséggel bírók nem fogják érezni a nemzeti műveltségbeli közösséghez való tartozandóságukat, nem töltik őket el a nemzet törekvései lelkesedéssel, külön kasztnak tekintik magukat, amelynek erkölcsi fölfogása nemcsak más, de sokban ellentétes a nemzeti társadalom erkölcsével. A szakoktatást tehát az alsó fokon is úgy kell szervezni, hogy azt egy olyan általános műveltséget adó polgári, vagy fölsőbb népiskolára alapíthassuk, amely a közműveltség minden elemét nagy vonásokban elsajátíttatja a szakiskola jelöltjeivel s egyúttal erkölcsi nevelésüknek is közös alapot ad.

A nemzeti társadalom erkölcsét magában a szakoktatás keretében is érvényre kell emelnünk. És pedig az alsóbb fokozatban a vallás-erkölcsi nevelés, a fölsőbb fokozatban pedig a nemzeti társadalom világfölfogását, erkölcsét tartalmazó tantárgyak oktatása által. Egyelőre a társadalmi gazdaságtan és társadalom-politika az a tantárgy, amelynek kereteiben a társadalmi erkölcsstann alapelvei a nemzeti társadalom erkölcsi közfölfogása és törekvései bevihetők a szakoktatásba anélkül, hogy ez által a szakoktatás rendszerén lényegesen változtatni kellene.

De a szakoktatásban nem elégséges csak egyes társadalmi erkölcsstani elveknek a tanítása; meg kell adni a tanulóknak azt a nagy erkölcsi erőt is, amely cselekvésükben, munkájukban irányt szab s őket behatóbb másértvaló (altruisticus) tevékenységre ösztönzi. Ezt a nagy erkölcsi erőt az a szilárd meggyőződés adja, hogy a szakoktatás körében szerzett ismeretek gyakorlati alkalmazása is fontos közművelődési munka s a nemzeti előhaladás elsőrendű tényezője. A szakoktatásnak tehát nem csupán a hivatás körében értékesíthető ismereteket kell közölnie, de a tanulókat azzal a magasstos erkölcsi fölfogással is el kell töltenie, hogy az ipari és műszaki munka szintén életcél, amihez hivatottság kell, s hogy a szakoktatás útján

elsajátított ismeret nem csak arra való, hogy annak segélyével az illető a mindennapi kenyerét megkeresse, hanem hogy annak segélyével, bármily parányi mértékben is, de részt vevően a nemzet nagy művelődési munkájában. A hivatás szeretetét a tudás adta örömet, a tökéletesebb munka utáni vágyat, szóval nem a nyers tömegezőn, de az egyéni képzettségen, a munka becsének értéklésén alapuló önértéket, a szaktudás tökéletesítésére való törekvés erkölcsi és közművelődési elvét kell beléjük oltani. Ez legyen a keret, amelybe minden ismeret belefoglalandó, ez legyen a vezető, amely minden szakismeret megértéséhez segít. Azonban a szakoktatás egyes fokozataiban másként kell ezt az elvet érvényre emelni. A fölsőbb ilyen iskolákban különösen a találmányok közműveltségi hatásaira s az egyes szakismereteknek a közműveltség részeivé válására kell utalni. Az ethikai buzdításnak fogamatot pedig az önképzés, kísérletezés, szabad előadás előmozdítása adjon.

Az alsóbbfokú szakoktatásban a hivatásra-nevelésnek egyik igen erős akadálya az, hogy a műszaki oktatás többnyire kívül esik az iskolai oktatás keretén.

A szervezetlen magánoktatás rendszere mellett minden egyes tanuló más és más módszer szerint tanúiván, sőt a munkások nagy tömegei semmiféle szakoktatásban sem részesülvén, az életbe kilépve, nem képesek saját szaktudásuk értékét helyesen mérlegelni, egyszer túlböcsülik, máskor nagyon is kevésre, s így válik mindinkább általános fölfogássá, hogy a szorgalomnak, az ügyességnek, a szaktudásnak különleges, a szabványos munkabért túlhaladó díjazása társadalmi igazságtalanság. Így, bár a munkabér egyforma lesz is, ez által a munka becsé hanyatlik, mert a kevésbé szorgalmasok és tudatlanok praemiumot élveznek. Ezt többé-kevésbé lehetlenné tenné s a hivatásra-nevelés erkölcsi elvének kellő érvényt szerezne az alsófokú szakoktatás rendszeressé és iskolaiivá tétele, mert akkor a tanmódszer egysége és a végzendő anyag egyformasága módot és lehetőséget adna arra, hogy már az életbelépéskor a szakismeret különböző fokú elsajátítása szerint alakuljon a munkás sorsa. A szaktudás becsé ily módon emelkedni fog, s akik ezt az iskolázás ideje alatt nem szerezték meg, különféle tanfolyamokon, utazás, tapasztalás, önképzés útján iparkodnak majd elsajátítani. Hogy a szak-

ismeret becsének, a hivatás szeretetének érzése azután a szakiskolát végzettek között továbbra is fennmaradjon, arról a munka jutalmazása, kiállítások és egyéb versenyalkalmak útján kell gondoskodni, valamint az által is, ha az alsóbbrendű műszaki munka művelődési jelentőségét a társadalom és az állam egyes intézmények (autonómia, munkás-jutalmazás, népképzés stb.) létesítése által kifejezésre juttatja.

Még azokról az erényekről lesz itt szó, amelyeknek kiválónak kell érvényesülniök a szakoktatásban. Az üzleti tisztességet, becsületességet és megbízhatóságot úgy a termelői munkában, mint a forgalomba hozatalban beléltetni a növendékekbe: ez minden fajú és fokozatú szakoktatás ethikai kötelessége. Úgy az ipari, mint a mezőgazdasági termelés legtöbb szakában, valamint a termékek forgalomba hozatalakor is a munka minősége egyáltalán nem ellenőrizhető, s az önálló vállalkozók és az alkalmazottak becsületességétől függ teljesen, hogy jól vagy rosszul végezik-e a munkát. Pedig ennek a munkának becsületes végzésétől nemcsak a társadalom anyagi érdekei függenek, de ennél sokkal becsesebb javakat, az életet és egészséget is veszélyeztetheti a fölületesen, vagy rosszakaratúlag végzett munka (épületek beomlása, élelmiszer hamisítás). Csakhogy erkölcsi hitszónoklatokkal e téren vajmi keveset érünk el a fiatalság között. A hivatási etikát ugyan az üzemtan stb. keretében elő lehet és kell is adni, de erkölcsi hatása mégis több lesz a növendékekre a megbízhatóság és becsületesség ama gyakorló iskoláinak, amelyeket, mint a tanulók önfegyelmzésének eszközét, Amerika iskolái eredményesen karoltak föl. Ez iskolatársadalmi intézményeknek természetesen szigorúan kell alkalmazkodniuk a szakoktatás tanintézetének fokozataihoz és szervezetéhez. A fölsőbb fokozatban széles önkormányzatú semináriumok, settlementek létesítendők, előbbieket a gyakorlatot is fölöleljék, az utóbbiak pedig necsak a nagy városokban, de falvakban is módot és alkalmat nyújtsanak a növendékeknek arra, hogy a szakismeretek társadalmi értékesítésében a megbízhatóság és becsületesség fontosságát megismerjék.*)

*) Erre vonatkozólag igen érdekes kísérlet történt a magjai-főiskolai ifjúság népműveléssel foglalkozó egyesületének elektrotechnikai előadásai kapcsán a munkások között.

A közép és alsófokú szakoktatásban iskolai szövetkezetek létesítendőek, és pedig nem képzeleti alapon, de, az életnek megfelelően, csekély üzletrészekkel. A szakiskola (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi) természete szerint ezek a szövetkezetek a hallgatók magán munkálkodásának eredményét értékesítenék, segély- és utazási alapot stb. szerveznének, szóval az iskolai önképzést a gyakorlati élet jelenségeivel hoznák kapcsolatba. Hogy pedig ez iskolai szövetkezeteknek nevelő hatása legyen az ifjúságra, s hogy az utóbbi teljes felelősség mellett érezze a megbízható és becsületes munka erkölcsi értékét: emez iskolatársadalmi intézményeknek ügyvezetése teljesen az ifjúság kezébe adandó, a tanárikar csak a legfőbb irányításról és fölügyeletről gondoskodik.

Rövid tételekben foglalom össze az elmondottakat:

1. Az individuális erkölcsi elvek, valamint a nemzeti társadalom etikájának elsajátítása az általános műveltség iskoláiban történjék s e célból a szakoktatás intézményei a nemzeti közműveltség ismereteit a mainál teljesebb mértékben megadó általános iskolára alapozandók.

2. A nemzeti társadalom etikai fölfogását, világnézetét a különböző társadalmi osztályok művelődési törekvéseinek egysége érdekében a szakoktatás intézményeiben a társadalmi gazdaságtan és társadalmi politika beható oktatása által kell érvényre emelni.

3. Hivatásszeretetre és a szakismeret megbecsülésére való nevelés az önképzés fejlesztése és az alsófokú technikai szakoktatás rendszertelenségének és magán jellegének megszüntetése által.

4. Iskolatársadalmi intézmények létesítése az üzleti tisztesség, megbízhatóság és becsületesség előmozdítása céljából.

Czettler Jenő.